

TANULMÁNYOK
A KÖZÉPKORI ROMÁN
ÉPÍTÉSZETI CHRONOLOGIA
KÖRÉBŐL,
TEKINTETTEL A MAGYAR MŰEMLÉKEKRE.

IRTA

HENSZLMANN IMRE.

Hazánknak történelméből ismeretes lévén sz. Istvánnak vallásos buzgósága és igen számos egyházi alapítványai iránt tanúsított bőkezősége: e királyunknak szoktunk tulajdonítani majdnem minden még fenlevő régi templomot és egyházi maradványt, melyről tudva van, hogy azt ő alapította elsőben.

Így hitték sokáig, sőt vannak, kik mai nap is sz.-István építkezésének hiszik a pannonhalmi templomot, a győri, a veszprémi, és ki tudja még hány más magyarországi székesegyházat, templomot vagy kolostort.

De e hiedelem, e meggyőződés hamis és helytelen; mert nem tekintve, hogy az érintett épületek nevezetesen különböznek egymástól, és már csak azért sem lehetnek ugyanazon egy kornak szüleményei, — sz. István idejében az építészet egészen más elrendezéssel és alakítással élt, mint a minő az idézett és átalán nálunk sz. Istvánnak tulajdonított építményeké, s így a középkori archaeologia mai álláspontján azoknak a XI-dik század elején keletkezését *lehetlenségnek* kell nyilatkoztatnunk.

Honnan eredt tehát a hagyomány, történelem és az okmányok ezen ellenkezése a fenlevő maradványoknak tanúságával?

E kérdésre megfelelnek *Mertens Ferencz tételei*.

Mertens elsőben helyezte tudományos alapra a *középkor építészetének chronológiáját*, ő járt el elsőben rendszeresen e tekintetben józan és alapos kritikával meghatározván először is a különböző korok előadás-módját, stíljét oly fenmaradt épületek segédelmével, melyeknek maradványai egykoru leírásaikkal még jelenleg is megegyeznek. Az e módon meghatározott jellemző tulajdonok és sajátosságok nyomán vizsgálta azután Mertens ama többi építményeket, melyeknek egykorúsága mellett azokra vonatkozó régi történelmi kuforrások szólnak. Ha ezen vizsgálat alatt az utóbbi épületeknek lényeges jellegeit rokonoknak találta az előbbiekkal, tagadhatlan volt mindkettejének egykorúsága; ha ellenben e jellegek különböztek egymástól, el kellett állani a történelmi tanuságtól, és többre venni az építészeti stílnak tanuságát, vagyis feltenni, hogy a történelmi tanuság más épületről szól, nem pedig arról, mely ránk maradt. Ez esetben majdnem mindig, a ránk maradt épület első alapítása óta át- vagy újra építettett, és míg a történelmi adatok első állapotára vonatkoznak, a későbbire nézve csak mellékes, esetleges jegyzetek maradtak fenn a történelem irataiban; és épen ezeket kell felkutatni és kikeresni legnagyobb szorgalommal, és összekötni a kérdéses építményekkel, ha azoknak korát helyesen akarjuk meghatározni* *Ezek szerint a középkor építészeti chronológiájában az épületek stíljé a fő dolog, a fő határozó jelleg.*

Mertens sokáig tartózkodott Franciaországban, ott tanulmányozván, szemben magokkal az épületekkel, a „Gallia christiana“-nak azokra vonatkozó történelmi adatait; s így ismerte meg nevezetesen a *csúcsíves stíly* első felléptét és fejlődését; azonban, ezen országban a román épületek legnagyobb része későbbben eltűnván, és csúcsívesekkel cseréltetvén fel,

*) Itt csak a fő elv van érintve, az annak kivételeire vonatkozó tételeket alább találandjuk előadva Mertens nézete szerint.

Mertens nézetei is sokkal alaposabbak és világosabbak a csúcsíves, mintsem a román építészet tekintetében.

A román styl példányai gyakorabbak és tanulságosabbak Németországban, hol jelesen, két egymástól különböző iskolának szüleményeként, két igen nevezetes épületcsoport fordul elő; az első a Rajna partján találtatik, a második Németország közepén, a Harz hegyláncz tövében. A Rajna vidék polgárosodása régibb a Harz vidékénél; amott a civilisatio elterjedését visszavihetni Julius Caesar koráig, s ezért a keresztyénség is sokkal előbb terjedt el a Rajna vidékén, mint Németország egyéb tartományaiban; de feltűnő másrészt, hogy mégis a Rajna partján az épületek egész elrendezésében a byzanti építészet befolyásának sokkal nagyobb tere nyílt, mint egyebütt Németországban. E körülményt nagy Károly aacheni domja magyarázza, mely a byzanti ízlésű sz. Vitalnak szentelt ravennai templom mintájára épült, s azután maga szolgált mintául számos a Rajna partján későbbben emelt templomnak.

Közép Németország épületei nagy Károly után keletkeztek, a polgárosodást és a keresztyén hitet ugyane császár terjesztvén elsőben e vidéken. Itt, jelesen a szász házból származó császárok idejében kezdődött az építkezés, mely az ó keresztyén, a basilika építészetből vette eredetét, s annak tartotta meg egész elrendezését, a byzantinak inkább csak a részletekre engedvén némi befolyást.

Mertens főleg csak a rajnai iskolát és csoportot vévén figyelmébe, a közép-németországit nem méltatta kellőleg, s így a román építészetre nézve nem jöhetett egészen tisztába. Azonban e hiánynak magyarázatára és indoklására meg kell jegyezni, hogy azon időben, melyben Mertens írt, egyrészt Közép-Németország épületei még nem voltak kellőleg ismertetve, másrészt a byzanti építészet ismerete is inkább csak régibb iskolájának példányaira szorítkozott, s csak igen keveset tudtak ezen építészet másod fejlődésű iskolájáról.

Mertens tanulmányainak eredményét egyenként közölte 1840. óta Försternek „Bécsi építészeti ujságában“ jelesen: „A párisi templomokról“, az „Aacheni domról“ és „A salzburgi régi építményekről“ szóló cikkeiben. Tapasztalatait utóbb 1850-ben összeszedte „Die Baukunst des Mittelalters“ című rövid, de igen velős munkájában, melyre 1851-ben következtek a Németország középkori építményeit összefoglaló „Chronographiai táblák.“ Ezekon kívül Mertens szóbeli előadásokban is terjesztette tanát; és ha az e két úton nyilvánított eszmék időbeli elsőbbségét tekintjük, ki kell mondanunk, hogy Mertens volt az, ki az újabb józan építészeti chronológiát alapította. E chronologia, igaz, ez ideig nincsen még mindenütt elfogadva, jelesen a francziák még mindig követik a régibb helytelent, hitelt adván szemük tanúsága ellen az írott betűnek: de elfogadták Mertens nézeteit általánosabban az angolok, és elfogadták azokat a németek, csakhogy az utóbbiak, midőn bőven merítenek abból, elmulasztják a kutforrásnak megnevezését. Oka ennek az, hogy Mertens csak tanulmányainak élvén, személyére nézve elszigetelve áll Németországban, s ezért csak nagynehezen tudta keresztülvinni nevezetes tábláinak kiadását; Franciaországra vonatkozó tábláit pedig épen nem adhatta ki, bár e végett 1856-ban és 57-ben hosszabb ideig tartózkodott Párisban. Lássuk most röviden a középkor építészeti chronológiájának azon törvényeit, melyeket Mertens tanulmányaiból elvont eredményeként ismertet „Die Baukunst des Mittelalters“ című könyvében.

I. A középkor legrégebbi szakának építészete, általán és egészben véve, *nem monumental, nem emlékszerű*, hanem századokon át folytatott *szegénységi építészet* (Dürftigkeitsbau); s így a X-ik és XI-ik század építményei, melyekről épen a legszámosabb és legvilágosabb alapítási okmányok szólnak, jelenleg többé nem léteznek; mert helyökbe a növekedő vagyonosság és stylfejlődése értelmében, későbbben mindenütt újabbak

emeltettek. *A szegénységi építészet fő jellege az arányoknak és az építmény által elfoglalt helynek vagy teleknek feltünő csekély kiterjedése, kisszerűsége, és az alkalmazott építészeti anyag csekély értéke és nem-tartóssága; miből következik, hogy mihelyest csak lehetett, a régibb, csak a legszorosabb határokba szorított szükségletnek megfelelő, s azért mindjárt keletkeztek után a nőttön nőtt kivánalmat többé ki nem elégítő épületeknek helyére, újabb, nagyobb, és tartósabbakat törekedtek emelni. — Az építészeti anyag eredeti csekélységéről már Mabillon is tesz említést, midőn mondja, hogy a középkor régi idejében szalmával és más kevés értékű anyaggal éltek az építészetben „stramine vilique materia.“ Annal. Ord. S. Bened. II. köt. 244-ik lap a 782-iki évhez.*

II. A templomokról általán okmányok szólnak, azaz: vannak mindig tudósításaink alapításukról, és mindenesetre régibb fennállásukról; e tekintetben alig van kivétel, s ezt Mertens latin szóval „*Documentatio*“-nak nevezi. Azonban világosan és határozottan ki kell mondanunk, hogy, kivéve a ritkán előforduló feliratokat és leírásokat, az efféle *documentáló tudósítások semmiképen nincsenek összekötve a fenmaradt épületekkel.* Ekképen a *documentatio*nak nincsen alapja, ha csak a *chronologia*, az építmények *stylje* segédelmével, nem bír ily összekötést helyreállítani.

Az első alapításnak tűzetes feljegyzését fontosnak, sőt szükségesnek tartották, és ezen okmányos feljegyzéseknek majdnem mindnyája reánk maradt: de az épületek át- vagy újraépítése alkalmával ily pontos feljegyzés többé nem mutatkozván különösen kívánatosnak, annak említése többnyire csak alkalmilag és mellékesen szokott történni, mert a középkor történelme épen a monumentalszerű építészet keletkezésének korában válik hanyaggá, miről a Bencze-rendnek iratai világos tanúságot tesznek, s ennek folytán Mabillon sem vitte a rend történetét túl az 1116-ik éven.

Az események feljegyzésének folytonossága, a mai értelemben, a középkorban nem létezett. Innen eredt azután a történetbúvároknak kétségbeesése, midőn a régi homályos és határozatlan adatokat valamely fenmaradt épületre kellett alkalmazniok. Ebből következik:

hogy a határozatlan, alkalmilag ejtett és hanyagul szerkesztett adatok még leginkább alkalmazhatók a fenmaradt épületekre, minek aztán azon

szabály felel meg, mely szerint a világos, határozott és okmányos adatok csak az elenyészett, többé nem létező építményekre alkalmazhatók.

III. *Magában és maga által a középkor építészeti chronológiájában semmit sem magyarázhatunk, mit sem bizonyíthatunk. Nem szabad semmi középkori építménynek korát absolut bizonyosnak venni, mielőtt azt kortársaival össze nem hasonlítottuk; mert a chronologia összevető tudomány, az egykoru épületek styljének az írott s korokra vonatkozó történeti adatokkal, összehasonlításán alapulván, mely munkálkodás folytán a styl jellegeinek mindig elsőbbsége van a történeti adatok fölött, vagyis a styl nagyobb fontossággal bír a történeti adatoknál; mivel az okmányos feljegyzések mindig többféleképen magyarázhatók, míg a styl jellegei, szembetünések és eleven voltuknál fogva sokkal biztosabb és világosabb jellemet viselnek magukon.*

IV. Azon változást, mely szerint újabb épület a régi ledöntött vagy elemi csapás által elenyészett építmény telkét elfoglalta, Mertens latin szóval „*mutatio*“-nak nevezi.

Igen ismeretes, hogy az építészeti telkek a középkorban ily változásnak nagyon is ki voltak téve, úgy szintén, hogy egy általánosan érvényes törvény értelmében *a különös alapítvány folytán keletkezett legrégebb egyházak mindnyája a hűbéri korban, azaz a 900-ik évtől kezdve újra építettet; mi azért történt, mert ezen alapítványi templomok és kolostorok (Stiftungsbauten) vagyona oly gyorsan szaporodott és gyarapodott, hogy nem ritkán az újraépítés már egy emberi kor letelte előtt következhetett az első alapítás után. Ez tehát*

a középkori építészeti *chronológiának* *alapszabálya*, melytől csak igen kevés kivétel ismeretes.

E szabálynak jelentősége kivált a gyakorlati életben alkalmazásából tűnik ki, s így látjuk, hogy:

a *Bencze-kolostoroknak*, melyek többnyire a X. és XI-ik században lettek alapítva, a *cziszterczy kolostoroknak*, melyek többnyire a XII-ik században, és a *kolduló-barátok kolostorainak*, melyek többnyire a XIII-ik században keletkeztek legelőször,

mindnyája később újra lett építve.

E törvény még a szerzetek keletkezési korának tekintetében is módosúl, úgy, hogy p. o. a czisztercziták még a *szegénységi építészetnek* fokán állanak, midőn a benczék már *emlékszerű építészeteket* kezdik meg, és a kolduló szerzetek még akkor is követték a *szegénységi építészetet*, mikor a czisztercziek is már az *emlékszerűnek* korába léptek.

Ezek állanak a szerzetesek templomaira nézve, még a többi egyházak újraépítése általánosan a XI-ik század végére esik, kivételképen pedig a *változás* még később is történik; mert vannak tartományok, hol az csak a XII-ik vagy XIII-ik, sőt csak a XIV-ik században áll be.

A szerzetesek újra-építései tanúságot tesznek az alapítványi vagyonnak gyaprodásáról, még a világi templomoknak változásai az általános haladást tüntetik fel a polgári vagyonosság öregbítésén kívül.

Az alapítványi épületek (kolostorok s azok templomai) változását vagy újraépítését Mertens „*categorica*,” a világi templomokét „*solidaris mutatio*”-nak nevezi. Van minden esetre különbség e két változás közt, de úgy hiszem, e különbséget világosabban lehet kifejezni mint Mertens tette, midőn

V. *Elismerjük, hogy az építészeti styl a középkorban előbb fejlődött ki a szerzeteseknél, mintsem a világi egyházban, s ez történt egész a csúcs-íves styl keletkeztéig, leginkább Franciaországban, de többnyire Angliában és Németországban is, miből épen kimagyarázható, miért állott be Mertens mutatiója később a világi, mint a szerzetes egyházakban. A X-ik századon kezdve a szerzetesek valamint a vagyonosság, tekintély és befolyás, úgy az értelmiség, tudomány és művészet tekintetében is nevezetesen túlhaladták az akkor romlodozó állapotában mindinkább elsüllyedő világi clerust. A szerzeteknek e felsőbbsege tartott csaknem a XII-ik század közepéig, midőn a püspökök, kivált Franciaországban, felhasználván a városi községek önállás és szabadság utáni törekvését, elvesztett befolyásukat és tekintélyöket újra vissza nyerték. Ez oka, hogy a román építészetet a szerzetes világ, ha nem teremté, legalább tökélyének legmagasabb fokára emelte, hogy ugyan a szerzetesek még a csúcs-íves styl születésénél is a keresztatya szerepét vitték, de ezentúl ez építészet mindinkább világivá válván, a csúcs-íves styl, felszabadulván a kolostor szabályai alól, további fejlődését és tökéletes kimivelését valamint laicus mestereknek, úgy a polgári és egyházi újra felébredt szabadsági érzetnek köszöni.*

De térjünk vissza Mertens törvényeihez.

VI. A történet a tényeknek nem csak holt halmaza; ellenben mindig oly kiindulási ponthoz vezet, melyen szükségkép egyénnél, személynél kell megállapodnunk. Ha ezen igazságot legelőször ugyan a csúcs-íves styl vizsgálatánál ismertük meg, annak oka az, hogy e styl a középkoriak legtisztábbika, legérthetőbbje, legrendszeresebbje: mindazáltal ugyanezen igazság a többi stylekre is alkalmazható. Való ugyan, hogy a román styl alakásaiban sokkal homályosabb s kevésbé összefüggő: azonban, midőn keletkezését tanulmányozzuk, s azt valódi kiindulási pontra visszük vissza, itt is a személyes teremtő erejének, a „*creatio*”-nak jogosultságára akadunk. Mindig bizonyos és meghatározott

építménynyel fogunk találkozni, melyről egész nemzedék eredt, és mely határozott alakzatai után, mint első, egész iskolának és stílnak elején áll. Ily *teremtő működés* elismerése nélkül tömérdek alak maradna magyarázatlanul. De ilyenkor elkerülhetlen szükséges világosan és határozottan kijelenteni: mely, vagy minő helyen tűnik fel legelőször is ezen építészeti szülő-alak; és ezt tenni az esetek nagy többségében sikerül.

Az építészeti teremtésnek egyik külön nemét Mertens „*sporadicus*“-nak, azaz inkább helyhez kötöttnek, messzire nem terjedőnek nevezi, mely nem képezett, nem idézett elő iskolát; ily *sporadicus* teremtést látván a román építészetben Lombardia némely templomaiban: e templomok sajátosságos alakzatai csak későbbben, századok múlva fogadtattak el a román építészetben, de ekkor épen ezen alakzatok jellemezték leginkább az új építészetet.

VII. A teremtéssel közvetlen összefügg az *elterjedés*, melyet Mertens „*praccessio*“-nak, vagy „*propagatio*“-nak nevez. Az *elterjedés* minduntalan nagyobb-nagyobb tért foglalt el, hacsak az új teremtést más nem módosította vagy el nem nyomta. A teremtés sokkal ritkább az *elterjedés*nél vagy *utánzás*nál: s innen magyarázható azon következetesség, melyet a középkor alakzatainak rendszerességében észre veszünk. De más részt az építkezési mozgalom még más körülménytől is függvén mint az ízlés befolyásától, főképen pedig a *vagyonosság*tól: megmagyarázható az is, hogy ugyanazon helyiségben különféle építészeti módu építmények ugyanazon időben egymás mellett elférhettek, például: a koldulók szegénységi épületei egykorulag a *csiztercziták* román stílü és a *benczék* csúcsíveseivel. E tekintetben folytonos *vajudozás* és *előhaladás* létezik, mire nézve nem elegendő az okát csak általánosan kimutatni, hanem a haladást kell fokról fokra követnünk; mert *az okok és eredmények láncolatát az építészet történetében sokkal szorosabban meghatározhatni, mint az emberi tevékenység bármely más nemü ágában.*

„Ezen négy fő szempontból,“ t. i. a *documentatio*, *mutatio*, *creatio* és *propagatio* szempontjából, így folytatja Mertens okoskodását munkája 83. lapján „az építészeti történet egészen más világban jelenik meg, mint a minőben eddig (azaz 1850-ig) tűnt fel. Visszamenvén e tudomány kiindulási pontjához, mint alaptörvényre a *creatio*ra akadunk, melyet, bár homályosan, felismertek a csúcs-íves stílü teremtésében és kiterjedésében. Ezen elismerést előbb egész tisztaságában kellett felderíteni, mielőtt a *mutatio* törvényére rá lehetett ismerni, mely megint újra s végképen felvilágosította a *creatio* lényegét. A *documentatio*val már előbb is foglalkoztak ugyan, de ezt is csak a többi alaptörvényekkel egyetemben lehetett tökéletesebben felismerni. E tanulmányokban azon nézet, miszerint a stílek megegyeztek volna ugyanazon időben, bár mily valószínűnek látszik is, hibásnak mutatkozott. Még magának az elég szűk határookban mozgó román építészetnek különféle fejlődési fokozatai sincsenek felosztva oly egyes korszakokra, melyek ugyanazok volnának Európa minden tartományaiban; ellenben ezen különféle fokozatok ugyanazon helyen és korban egyaránt mutatkoznak. E körülményt a *creatio* magyarázza meg, midőn a történelem törvényessége nem a stílnak és az időnek ugyanazonos haladásában, hanem a teremtésnek az *elterjedés*hez való viszonyában tűnik ki.“

„S itt rejlik az építészet történetének fő nehézsége. Midőn különféle stíleket vettek észre, melyek egyaránt *elterjedtek* a legtávolabb tartományokban, természetesnek látszott föltenni, hogy ezen stílek *elterjedése* független levén a tér elemétől csak az időnek elemével van összekötve. Világosítsuk fel e nézetet példával. Európának építészete felosztható a kora románra, középrománra, az átmenetire és a kora csúcs-ívesre, melyhez későbbben a fejlődött- és a késő csúcs-íves stílü járúl. Igen természetes feltenni, hogy ezen stílek, melyeknek teremtényei mindenütt szembetűnő rokonsággal bírnak, ugyancsak egykorulag is keletkeztek; s így gondolhatjuk, hogy az idő itt a fő indító, mely a stíleket

ezen helyiségek mindegyikében fellépteti; s ezt így fejezheti ki mindennapi szójárással: „az idő így hozta magával“. Azonban az idő mit sem hoz, hanem teszi a creatio, és ennek megint bizonyos időre van szüksége, hogy az utánzás útján a tért átfuthassa.“

Mertens idézett hat törvényeinek ötére semmi észrevételelem nincsen; a documentatioról, mutatoról és propagatioról nyilvánított észrevételeit, s illetőleg ragyogó felfedezéseit a tapasztalás nemcsak hogy helyeselte, hanem inkább-inkább erősítette és kifejtette tovább is. Azonban egyik törvényét a későbbi tapasztalás szorosabb határok közé szorította, s ez Mertensnek az *építészeti teremtésre vonatkozó törvénye*. Szerzőnk e törvényről nézeteinek kritikáját a következőkben szándékozom adni, de érdekesnek látom elébb azon alkalomról szólni, melynél Mertens kétségei szétszlottak, és sejtelve, mindinkább világos tudássá válván, előadott törvényei feltalálását okozta. Ezen alkalmat szerzőnk maga következőleg beszéli el munkája 70. és következő lapjain:

„A román építészet eddigi chronológiáját erős alapon nyugvónak tartottam, — míg legújabb időben oly tény merült fel, mely más adatok egész sorozatát annyira felvilágította, hogy ennek ellenében többé nem lehetett a régi állásponton megállapodni. A legrégebb Kölnnek egyik külvárosában St.-Gereon híres temploma áll. Ez jelentékeny épület, főrésze tíz oldalú, több emelettel bíró, polygon, melyhez hosszszentély, és ahoz, keleti végén ismét tornyos-apsis csatlakozik, ez utóbbi, gyakori jelenlétével, képezvén az alrajnai építészetnek egyik jellemzetes jellegét. Mind ezen részek románok, de a román építészetnek különböző fejlődési fokának korszakában emelvék. — Ismeretes sz. Anno érsek életleírásának ama helye (II. k. 17. feje.), hol szerzője azon építészeti ujitásokról, illetőleg tágitásokról szól, melyeket Anno sz. Gereon templomán végeztetett, ezen hely a következő: „„a templom kör-(polygon)-részéhez, letörvén keleti falát, új épületet csatolt, mely hosszfalakban elrendezve, és magas feljzárással ellátva, tekintélyes szentélybe és két toronyba vezet: (in chorum spectabilem turresque geminas.)““ Ezen ikertorony azután az, melyre támaszkodott eddig nem csak Kölnben és az alsó Rajnán, hanem általán az építészeti történelemben nem csak a fenidézett templom részeinek, hanem mindennek mi azzal összeköttetésben áll, keletkeztenek meghatározása, valamint az életleíró érintett helyének magyarázata is. Gelenius ezen ikertoronyra hivatkozott mint annak tanuságára, hogy sz. Anno építé a templomnak keleti részét, Boisserée elfogadta ezen tanubizonyítványt, és Kölnben erősen hitték, hogy a fenmaradt toronypárt, s az ahoz tartozó szép apsis sz. Annonak kell tulajdonítani. Csakhogy egy csekély körülménynek közbejöttével ezen egész tanuság romba dől. A hosszszentély nyugati részén a föld alatt áll sz. Miklós kápolnája; és annak átellenében állott 1805-ig sz. Cecilia kápolnája. Az előbbi előtt, vagyis inkább azon szögben, melyet a kápolna a nagy polygonnal képez, fenmaradtak egy kör-alaku toronynak nyomai, és ennek átellenében láthatók voltak párjának nyomai is, melyeket 1805-ben szétbontottak. Ezen kör-alaku ikertorony oly összeköttetésben áll az érintett két kápolna-, a polygon-, az altemplom-, és a hosszszentélylyel, hogy mind ezt összefoglalva a tény tökéletesen alkalmazható a sz. Anno életleírásában említett, nem pedig a még fenálló tornyokra, s így az utóbbiak a köztök levő apsisal egyetemben későbbiek, mi mellett más, az építészeti történetből vont okok is szólnak.“

„De e ténynek felderítésével az alsó Rajnának egész ó-román chronológiája változott. A sz. Gereon templomának építészeti részeire vonatkozó adatok eléggé ismeretek, és alkalmazásuk a fenlévő épület részeire már most semmi nehézséggel nem járhat. E szerint azon építészeti styl, melyet eddig a X-ik század végére tettek, leszáll az 1066-dik (Anno-féle) évre, és a fenlévő iker torony építési ideje leszáll 1066-dik évről az 1121 és 1156-dik közti korra, Gelenius említést tevén, hogy ezen idő táján itt ereklyét találtak, és egy oltárt szenteltek fel. Azon kitűnő hely, melyet a szóban levő épület, Köln

városa és az alsó Rajna vidéke nem csak a német, hanem általán a román építészet történelmében foglal el, biztosítja az előadott ténynek roppant befolyását a román építmények korának meghatározására; mert az építészeti történelem egész mezején sehol ily világosan határozott chronologiai adattal többé nem találkozunk.“

És vajjon minő viszonyban áll példánk a fent taglalt chronologiai törvényekhez?

Sz. Anno életirójának leírása elég részletes és határozott, s nincs mi annak alkalmazását a fenmaradt toronypárra és apsisra gátolná, kivéve azok styljét, mely nem a XI-dik századbéli ó-román, hanem a XII-dik századi fejlődött román módra mutat. A legújabb fölfedezés az életiró tornyaira ismervén a polygon melletti félköralakúakban, kitünteti a kor-meghatározásnál a *stylnek felsőbbségét a történeti adatok fölött**). Továbbá Gelenius arról tevén, mintegy mellékesen, említést, hogy 1121 és 1156 közt a mostani tornyos apsis táján ereklyék találtattak, és oltár szenteltetett fel, e körülmény tanúságot tesz arról, hogy az *elszórt, esetleg ejtett megjegyzéseket kell felkeresnünk, midőn az emlékek netalán történt újraépítéséről akarunk tudósítást nyerni.*

Vizsgáljunk most más példát. Déli Franciaországban Périgueux táján a későbbi vagyis másod byzanti iskolából származó templomok egész csoportjával vagy nemzedékével találkozunk. E nemzedéknek feje sz. Front temploma magában Périgueuxben, és ezen fő, ezen a magához hasonló emlékek élén álló templom a velencei sz. Márk templomának szülöttje, mi megint azon történeti adattal van összefüggésbe, miszerint a velenceiek a középkorban a gibráltári szorosnak tengeri rablót elkerülvén, portékáikat déli Franciaországon keresztül szállították északi Francia- és Angolországba, miért is Périgueux körül lassan-lassan letelepedtek, hova anyaegyházuk mintáját is hozták magukkal. A sz. Front és sz. Márk közti leány- és anyaféle viszonyt a francziák ismerik, és egyikök sem tagadja azt, de mindamellert majdnem mindnyája az előbbinek építését határozott történeti adatok nyomán a X-dik század végére teszi. De íme a legújabb kutatások, melyeket a sz. Márk templomára vonatkozólag Selvatico és Foucard tettek közzé Mailandban 1859-ben, minden kétségen kívül helyezi, hogy sz. Márknak épen azon újraépítése, mely sz. Frontnak szolgált mintájául, csak a XI-dik század közepe táján (jelesen 1052-ben) kezdetett meg, s így világos, hogy a périgueux-i templom byzanti alakjára alkalmazott, s azt látszólag a X-dik század végére helyező történeti adatok, más templomra illenek, mely ugyanazon telken állott, mielőtt byzanti módu újraépítése történt, s e régibb templomnak más mint basilika alakja nem lehetett. Az eredeti templomnak maradványait azután a francia archaeologok azon homlokzatban látták, mely, bár új házakkal elfedve, még ma is fennáll a byzanti stylü templomnak némi távolságában nyugotfelé és tőle csaknem tökéletesen elszigetelve. Megtekintvén e homlokzat rajzát, mint ezt Verneilh a „Déli-Franciaországi byzanti stylü templomok“ című munkájában adja, feltűnt előttem annak stylje, mely semmikép össze nem egyeztethető az ismert basilikák homlokzatáéval; ellenben igen sok rokonságot mutat az új, fejlődött román stylü homlokzatokkal, minőket déli Franciaországban, hol a közép-

*) Erre vonatkozólag igen jelentékeny az, mit Mertens munkája 75-ik lapján mond: „Fölötte nevezetes azon gyorsaság, melylyel a történeti tanulmányozás e fejlődésében, úgy szólván egész mozdulatában történt; ez oly föltűnő volt, hogy azt csaknem határozott napra tehetjük. Így magam is, már azon korban, melyet kereső chronológiának nevezhetünk, sz. Gereon keletkezési idejét úgy határoztam meg, mint azt most teszem, 1833-ban és 1834-ben a hosszszentélyt Anno építkezésének tulajdonítván, és a tornyos-apsist 1150 és 1156 közé tevén, Gelenius azon megjegyzése nyomán, miszerint e templom részében ekkor oltár szenteltetett fel, de későbbben ezen (a tornyos-apsis styljéből merített) valószínűséget, a történeti adatok még nagyobbnak tartott valószínűségével cseréltem fel.“ S íme a legújabb fölfedezés igazolta Mertens első sejtését, újra tanusítván, hogy a styl a középkori építészetben a szokásos történeti adatoknál biztosabb vezető.

korban még számos római emlékek léteztek, azok befolyása alatt emeltek. Hozzá járul, hogy Verneilh három csekély terjedésű altemplomról szól, de csak kettejét írja le, mely a byzanti kúpos templom tövében, vagyis nyugoti végén látható. Ha már most a fennmaradt elszigetelt homlokzat a régi basilika homlokzata volt, helyénél fogva a leírt két altemplomka másutt nem állhatott, mint e basilika kereszthajójának két kara alatt, s így az ismert két altemplom kellő közepén, és kissé kelet felé kellene keresnünk a harmadik altemplomkát, melynek e szerint a közép vagy fő apsis alatt kellett volna elterjednie. Ismervén Abbadie urat a périgueux-i templom építését, megkértem őt ezen harmadik altemplom és illetőleg a fő apsis alapzatának felkeresésére. Abbadie úr, a francziát jellemző előzékenységgel, felszólításomnak két ízben megfelelt, és ásatott az általam kijelelt pont egész környékén, de semmi alapzatra nem akadt. A harmadik altemplomka tehát nem állott e helyen, és valóban későbbben kitűnt, hogy ezen harmadik altemplomka, melyről Verneilh említést tesz, sokkal tovább kelet felé a mostani byzanti templom fő kúpjának táján létezik. Innen kitűnt, hogy a bazilikának apsisa, vagyis keleti vége e tájon volt, hogy annak hosszahajója, az akkori arányzás értelmében nem terjedhetett tovább a két nyugati altemplomkánál, hogy tehát mindketteje a basilika nyugati végén állott, s így az attól még sokkal inkább nyugatra eső homlokzat maradványai nem a basilikához, hanem a byzanti templomhoz tartoztak. *S íme a styl tanúsága itt is fontosabbnak mutatkozott a történeti, oly annyira határozottnak látszó adatoknál. De itt is a történelem elszórt mellékes jegyzetei különös világot derítenek a tény állására, megmagyarázván, miért áll az érintett homlokzat elszigetelve templomától, melyhez csakugyan tartozik.* Périgueux városának ama krónikájában, melyet Verneilh idéz, ezeket olvassuk: „Guilielmus de Alba rocha episcopus Petragorensis cujus tempore burgus S. Frontonis et monasterium cum suis ornamentis repentino incendio, peccatis id poscentibus, conflagravit, atque signa in clocario igne soluta sunt. Erat tunc temporis monasterium ligneis tabulis copertum.“ Maillegais, szinte Verneilh által idézett krónikájában pedig ez áll: „Anno Domini MCXX, XI. Kal. Augusti, monasterium S. Mariae Magdalenaee de Vigeliaco (Vézelay) combustum est cum 1127 (sic) hominibus et feminis; *similiter incensum est monasterium S. Frontonis civitatis Petragorae (Périgueux), cum multis hominibus et feminis.*“

Az első krónikában érintett clocarium nem lehetett a mostani torony, mert ez annyira könnyedén van építve, hogy oly tűznek, mely harangjait folyadékká teszi, nem állhatott volna ellene; de azért sem lehetett a mostani torony, mert ez a fejlődött román stylben emeltetvén, az 1120-diki tűz előtt semmiképen nem épülhetett.

De kiállotta e roppant tűz hatását az 1120-dik év előtt emelt és byzanti egyenágu keresztbe tett öt kúp, világosan mutatván Abbadie úr tanúsága szerint e tűznek iszonyú hatását külső felületén. Alkalmassint építkezés közben, midőn a fő öt kúp még emelkedőfélben volt, nyugati módra a templomot meg akarták hosszabbítani és keresztjét latin ná alakítani át; e célból a meglevő öt kúphoz nyugat felé még két kúpot szándékoztak csatolni; erre mutatnak a fel nem épített két kúpnak erős, és a kiépítettekéhez tökéletesen hasonló fennmaradt pillérei. A két ki nem épített kúp előtt, és a legkeletiebbikkel okszerű összeköttetésben emelték közel 1120-hoz a szintén fennmaradt homlokzatot, általán a középkorban sokszor fordúlván elő ez eset, miszerint a homlokzat elébb lett befejezve, mint a templom belseje. Ha a két nyugati kúp a tűz előtt épül fel, hatásának szintúgy ellen állhat, mint ellen állott a többi öt kúp; de mivel az utolsó két kúp a tűz előtt nem fejeztetett be, és ezen okból a vésznek egész felületökben kitett pillérei megkárosultak, a nyugati kúpok kiépítéséről lemondtak, s így e helyütt templomhajó helyett nyílt udvar létezik, és a már elébb elkészült homlokzat sem csatlakozhatik a byzanti hajóhoz; hogy pedig ez nyugati bejárás nélkül ne maradjon, más részt mivel a régi torony megkárosodván, újra volt szükség, felemelték

1120 után azon késő-román könnyű tornyot, melyet a francia archaeologok némelyike, csakhogy helytelen nézete mellett valamit felhozhasson, ó-keresztényinek mond, ámbár valamint egész alakzata, úgy minden részlete is magán a késő-román styl jellegét legvilágosabban viseli.

Igen nevezetes körülmény, hogy itt byzanti, azaz kúpos templommal, román homlokzat van összekötve, mit a környéknek sz. Front mintájára készült számos templomaiban látunk ismételve. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy itt nem a byzanti építészet első fejlődési korából származó épülettel, hanem olyannal van dolgunk, mely eredetét, a sz. Márk templomának közbenjárásával, a byzanti művészetnek a X-dik század végén és a XI-dik században keletkezett másod fejlődésű iskolájából veszi. Ezen iskolának kivált homlokzatai már is igen közel állanak a román építészetéhez, és annál közelebb állnak azokhoz, minél inkább terjeszkednek nyugat felé; így, míg a konstantinápolyi, ez időből származó, jelenleg mecsetekké átváltoztatott, byzanti templomok némileg még ragaszkodnak a régi hagyományhoz, a Görögországban ez idő táján emelt templomok sokkal inkább távoznak attól csúcsaival, 3 félkörbe zárt kapui s ablakai s m. e. idomaikkal; s így végre a legtávolabb nyugaton, t. i. Périgueuxben, könnyű volt a Franciaországban ez idő táján már nevezetesen kifejlődött román stylt, az 1120 körül emelt sz. Front templomának homlokzataira egyenesen és tisztán alkalmazni.

Tekintsük most saját hazánknak két példáját. Mint említettem, voltak, sőt vannak még ma is olyanok, kik sz. Márton pannonhalmi templomát sz. István építkezésének tekintik; mert a zárdát már Geyza herczeg alapította, és mert sz. István híres adományozási levelében (l. Fuxhoffer Monasterol. Czinár kiadását I. köt. 32. l.) így szól: „quod nos interventu, consilio et consensu Domini Anastasii Abbatis de *Monasterio S. Martini in Monte supra Pannoniam sito ab genitore nostro incepto*, quod nos per Dei subsidium ob animae nostrae remedium pro stabilitate regni nostri *ad finem perduximus*, talem concessimus libertatem, qualem detinet Monasterium Sancti Benedicti in monte Cassino“ stb. Igaz, hogy itt az építkezésről, sőt annak befejezéséről világosan beszél szent királyunk: de vizsgáljuk meg azt, mi a jelenleg fennálló templomon régi maradvány, és nem lehet ki nem mondanunk, hogy e maradvány a XI. század első évéről, melyben az okmány kelt, teljességgel nem származhatott ránk; mert valamint egészében, úgy minden részletében ama stylt tünteti elő, mely egyes-egyedül a román építészetnek a csúcs-íves stylbe átmeneti korában dívott; ezen időszak pedig Magyarországon a XIII-ik század elején állván be, két századdal későbbre esik, mint az idézett okmány kelt.

S ezért azoknak sem lehet igazok, kik a meglevő pannonhalmi templomban Dávid főapát (1131—1151) alatt történt újrāépítést keresik, Fuxhoffer-Czinár I. 63. l. ezen szavaira támaszkodván: „Comitis Henrici Scines (fors Szines) frater, claritate natalium, et eximia virtute, optimatibus regni carissimus, „*combustam* divino iudicio *Ecclesiam S. Martini studioso labore, et impensis reparavit, melioravit, et amplificavit*. Quae dum per Felicianum Archiepiscopum in consortio plurium Episcoporum solenniter consecraretur, per hos Rex (Bela II., qui Monasterium hoc orationis gratia frequenter visitabat), ad dotandum, ut lex sancta jubet, sponsam Dei admonitus, Ecclesiae S. Martini se jubente, et praesente consecratae, ad sustentationem Fratrum ibidem Deo servientium, septem naves saliferas ea cum libertate contulit, ut ab ipso salis fodinae loco usque ad Montem Pannoniae, tam per aquam, quam per terras nemo de iis tributum exigere, vel alia damnifica exactione audeat eas attentare, aut infestare. (Caps. 13. 7.)“ Eadem occasione, consecratae *anno 1137 Ecclesiae tertiam, et decimam partem tribuit de Fok, et totius comitatus Sümeghiensis; tertiam vero partem tributi totius Comitatus Posoniensis tam in magnis, quam in parvis in omni loco, ubi tributum sive tunc exigebatur, sive secuturis temporibus exigi contingeret, idem*

Rex largitus est.“ — „Denique donationem cuiusdam Hoda, qui eadem die consecrationi Ecclesiae cum Rege interfuit, super terra Nulos, et Szeleus (Szőlős) propria voluntate factam ratihabuit, et confirmavit.“

Ezen idézésből világos a *vagyonnak* ama *szaporodása*, melyről Mertens említést teszen chronologiai törvényeiben. Igaz ugyan, hogy itt a *vagyonnak* szaporodása csak későbbben áll be, midőn t. i. a templom már fel van építve: azonban a kolostor vagyona már elébb is, t. i. sz. László király adománya által szaporodott, valamint maga az építés, és kivált a templomnak tágítása, hihetőleg, ugyancsak ezen újabb vagyon szaporodásának reménye fejében történt. Világos továbbá az idézett okmányból, hogy a templom egészen leégett, vagyis elenyészett; mert az mondatik, hogy ez „divino iudicio“, tehát súlyos következéssel történt, és hogy ez alkalommal Dávid apát a templomot tágította; mit tennie nem lehetett, ha csak kisebb mérvű tatarozáshoz, nem pedig újra-építéshez fog. Egyébiránt tudjuk, mily következése van a tűznek, midőn egy, csak fatetővel, nem pedig bolttal is ellátott templomot pusztít; láttuk ezt újabb időben sz. Pál basilikája példáján, melyet az 1823-diki tűz után alapzatán kezdve újra kellett felépíteni.

De ezen második pannonhalmi templom is, igen valószínűleg, még nem volt boltozva, mert ó-román épületnél nem lehetett egyéb, s így ez is eltűnt minden nyom nélkül, mert, ismétlem fentebbi állításomat, a legrégibb alakzat, melyet Pannonhalmán látunk, csak a XIII-dik század elején készíthetett.

És íme Fuxhoffer-Czinár I. köt. 72-dik l. ezeket olvassuk: „Reversus ex Palaestina cum Rege (Andrea II.) Urias (abbas) anno 1219. ad restaurandam Ecclesiam et Monasterium S. Martini, „„pridem antea combustum, et funditus destructum““ se accinxit, quod sexennii decursu citra ullum a Rege sive oblatum, sive petitum subsidium consummavit. Consecrationi Ecclesiae anno 1225 interfuit Rex cum secunda conjuge, Jole, Orientis Imperatoris Petri filia; Episcopis et Magnatibus plurimis per Uriam invitatis. Qua occasione ad nullius petitionem, sed solius Dei nutu provocatus Rex, tum ob remedium animae suae, tum quia Monasterium hoc illi, et Reginae, aliisque Magnatibus, et Nobilibus, „„maximas expensas, et honores fecisset; tum quia ratio Juris, et aequitatis exigeret, et ad officium incumberet Patroni in Consecratione Monasterium dotare, et maxime, cum in reaedificatione hujus monasterii in nullo juvisset Abbatem““, triginta Mansiones Udvornicorum cum tota terra sua, quovis loco magis utilitati Ecclesiae congrueret, firmiter dare promisit. „„Verum Abbas et Conventus se potissimum piscibus egere dicentes, humiliter, et subnixia prece institerunt, ut. . . terram Ginou (Gönyő) cujus tertia pars utique ad Monasterium pertinebat““ S. Martino totam assignaret; quod et factum est. (Caps. 1. 7.)“

Így tehát a mai pannonhalmi templomnak legrégibb részei hat esztendő alatt 1219-től 1225-ig épültek fel, még pedig a második tűz által alapzatáig elrontott templomnak telkén. A „funditus destructum“ kitétel igazolja fentebb tett feltevésemet, miszerint e második templom sem birt boltozattal, mi különben is fölötte valószínű azon tapasztalat után, mely a fehérvári ásatásokból, mikre majd visszatérünk, kiderült.

A pannonhalmi templom Mertensnek a „mutatio“-ról szóló törvényére nézve igen érdekes és tanuságos. Ha Mertens e példát ismeri, alkalmasint nem mondja sz. Gereon kölni templomának documentatiojáról, hogy „az építészeti történelem egész mezején sehol ily világosan határozott chronologiai adattal többé nem találkozunk.“

Egyébiránt ne felejtjük el ezen igen pontos „documentatiót“ nagy érdeméül felróni a benzés-rend magyar tagjainak; mert ők ez által megczáfolják Mertens állítását, miszerint „az események följegyzésének folytonossága, a mai értelemben, a középkorban nem létezett.“ Ők továbbá túlhaladták e tekintetben a franczia benzéseket, „kiknek hanyagsága miatt Mabillon sem vitte a rendnek történetét túl az 1116-dik éven“; végre ugyan-

csak ezen folytonos és pontos feljegyzések képessé fogják tenni a magyar archaeológiát, hogy oly szorosan meghatározott pontból indulván ki, mint a minőt másutt hiába keressünk, kitünő határozottsággal irhassa meg hazánknak középkori építészeti történetét, mi akkor állandó be, ha majd a fenmaradt hazai emlékek mindnyájának teljes ismeretével fogunk birni.

A „Győri történelmi és régészeti Füzetek“ III-dik köt. 3. füzetében a következő okmány fordul elő, melyre, annak kinyomatása előtt, Rómer barátom tett figyelmessé legelsőben.

XXXIII.

„Omode győri püspök, Favus pannonhalmi apát és Ábrahám comes, mint a király által több megyében a várföldek visszavételére kinevezett bíróság, Ol egy-ekényi földét az Ostffyak ősei jogos birtokában hagyja. 1256.“

„Omodeus Dei gracia episcopus Jaurinensis Fauus divina miseratione Abbas monasterij Sancti Martini de Sacro monte Pannonie Comes Abraam filius Benke vniuersis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem in uero Salutari Vestra noverit vniuersitas quod cum in diuersis comitatibus super revocandis et restituendis terris a castris indebite alienatis a domino nostro Bela illustri Rege Hungariae iudices sive inquisitores essemus constituti, et inter cetera Paulus de Chov. Bana Symeon filius Belcus Benedictus filius Regue ac ceteri iobagiones castri ferrei Benedictum Jacobum Osl. filios Osl. Bani ad nostram citaissent presenciam requirentes ab eis quandam terram nomine Ol sufficientem ad unum aratrum quam de iure castri esse asserebant! predicti nobiles responderunt quod ipsa terra et que vocabatur Ol nec erat de iure castri sed ipsorum est et semper fuit terra hereditaria ab ipsis et eorum progenitoribus ab antiquis possessa pacifice et quiete. Nos igitur attendentes, quod Comes Herbordus coniudex noster fratribus suis eisdem filiis Osl. assistebat qui plenius veritatem sciebat uel scire poterat! utrum ipsa terra sit de iure castri an ad predictos nobiles pertineat dicto comiti Herbordo Georgio filio Mauricij ac Jacobo adiudicauimus iuramentum qui termino sibi assignato videlicet in octauo beati Marci evangeliste cum essemus apud *monasterium de Jak. in consecratione ipsius monasterij* prestiterunt Sacramentum asserentes quod dicta terra sit et semper fuerit predictorum nobilium filiorum Osl. hereditaria. Unde nos supradictis iobagionibus castri silencium imponentes in hac parte Sepredictam terram iam dictis nobilibus sicut ab antiquo possederant reliquimus perpetuo possidendam pacifice ac quiete. In cuius rei testimonium presentes litteras concessimus Sigillorum nostrorum munimine roboratas Anno Domini M^o. CC^o quinquagesimo sexto.“

„A bőrhártya-szalagokról lefüggött 3 pecsét közül az egyik, Omode győri püspöknek egyszerű tojásdad sárga viasz pecséte teljesen ép. Belkörében egy álló püspök áll jelvényeivel, körirata: „S. HOMO DEY. DEL. GRA. EPISCOPI. IAVRIESI.“ Tekintetes Koltai Vidos Kálmán vasmegyei mihályfai közbirtokos úr családi levéltárából közli

R á t h.

Eitelberger, bécsi tanár, a jáki templomot kétszer írta le a „Bécsi archaeol. középponti bizottság évkönyveinek“ I. kötetében (1856.), és a „Mittelalterliche Denkmale d. österr. Kaiserstaates“ I. kötetében (1858.); mindkét leírását számos réz- és fametszettel világosítván fel.

1856-diki munkájában (Évkönyvek I. 132.) Eitelberger így nyilatkozik: a török idő óta „annyira feledékenységbe ment e templom, hogy még a magyarországi zárdák igen

szorgalmatos történetirója Fuxhoffer Dömény is csak kevésbé biztos ide vonatkozó adatokkal szolgálhat, sőt még a pannonhalmi nagyérdemű levéltárnok Czinár Mór is semmi újat nem tudott hozzá tenni Fuxhoffer Monasterologiájának velem közlött, kézirati átdolgozásában. És utóbb: „Fuxhoffer értekezése sz. Jákról világos tanuságát szolgáltatja annak, mi módon irták a mult században a történetet, és mily hajlandók voltak ott, hol biztos adatok hibáztak, azokat hypothesisokkal és sejtésekkel pótolni.“

Azonban mindamelllett, hogy Eitelberger maga panaszkodik az adatok hiányáról, mégis utóbb (140. l.) egyes-egyedül a styl jeleire támaszkodván, a következő itéletet hozza az emlék keletkezési koráról:

„Minden documentált adatok és a magyar emlékek teljesebb ismerete hiányában, nem bátorkodom számokban kimondani a templom építkezési korát; mindamelllett feljogosítva érzem magamat, stylje után, ezt a XIII-dik század első felébe tenni.“

S íme Ráthnak legújabb fölfedezése ezen egyedül a styl jellegeiből merített itéletet meglehetősen igazolja és erősíti: mert a fennidézett okmányban a templom felszentelését 1256-ra tevén, ennek építési idejét a XIII-dik század hatodik és alkalmasint ötödik évtizedébe viszi vissza. Ezen utóbbinál tovább menni nem tanácsos, mert kezdetén a tatárok dúlták fel Magyarországot, s így, valamint átalán az építkezést, úgy kivált ily kitűnő épületnek, mint a minő a jáki, emeltetését akadályozták. De még a tatárok visszavonulása után sem valószínű, hogy ily műhöz rögtön foghattak volna Magyarországon; e szerint tehát az építkezés idejét 1246 és 1256 közé lehetne tenni. Megemlíteném még, hogy a *monasterium* szót nem mai értelmében kell venni, mert régenten e szó templomot jelentett, mi „A fehérvári ásatások eredményei“ című munkám számos idézéseiből is kiviláglik, hol a „monasterium“ szó mindig a fő templomra vonatkozik, melylyel zárda nem is volt összekötve. Egyébiránt a középkor legrégebbi idejében „monasterium“ szón még a tornyot is értették, mert eleinte a tornyokat elkülönözve a templomtól, mint egyedül magában álló épületet, szokták emelni.

Igen nevezetesen mondhatjuk Ráthnak fölfedezését, mert ez először: Mertensnek abbéli törvényét tökéletesen igazolja, miszerint a középkori épületek korbéli meghatározásánál az első és fő indító okot a styl jellegei szolgáltatják; másodsor: mert Mertens abbéli törvényét is igazolja, miszerint a styl elterjedése, mely átalán nyugatról keletre vette útját, az utóbbira később érkezik, és lassabban haladt, így a jáki templomban oly alakzatokat találunk, melyeket Franciaországban már egy évszázad előtt felcseréltek a csúcsíves styl alakzataival; harmadsor: mivel a jáki templom felszentelési ideje oly pont, melyen a magyarországi román építészetnek legnagyobb tökélyével találkozunk.

Míg a pécsi székes-egyháznak igen gazdag szobrászati művei nem lesznek fölleplezve, addig a jáki templomban fogjuk tisztelni hazánknak legdúsabb, legtökéletesebb románkoru emlékét; sőt, ha Pécsen a még vakolat-födte domborművek és szobrok nem jobbak az eddig ismerteknél, a jákiak plastikai styljük után sokkal felülmúlndják a pécsieket, és még építészeti tekintetben is az utóbbi templom fejlődtebb művészetre mutat az előbbinél, ámbar Pécsen gazdag és nagy székes-egyházról levén szó, ez nagyobb arányaival, complicáltabb elrendezésével, és szobrászati műveinek pazarló fénytűzésével túlhaladja a minden országúttól messze magányban fekvő benzés templomot.

Összehasonlítván a két templom kivált plastikai művek alkalmazását, a jáki keletkezésének, most már biztos datumát, ez újra igazolja „A székes-fehérvári ásatások eredményei“ című könyvemben tett azon nyilatkozatomat, miszerint a mostani pécsi székes-egyház keletkezését a XII-dik század végére, tehát a jákit félszázaddal megelőzőleg és nevezetesen 1180 és 1200 közé tettem. (182. l.)

Miután Mertens törvényeinek helyességét az épen taglalt négy kitűnő példával

szembetűnőleg igazoltam : érdekes tudni, hogyan alkalmazza maga a szerző e törvényeket a román-építészet keletkezésének tanára.

Mertens *Lombardiában* keresi az ó-román építészet keletkezését. Ezt ugyan elég határozottan ki nem mondja, azonban ily nézetére következtethetünk három okból: először azért, mert a legrégebb ebbeli emlékeket épen Lombardiából idézi; másodsor, munkája 94-dik lapján nagy súlyt fektet a *sporadikai*, vagy helyhez kötött, tovább nem terjeszkedő, lombardiai emlékekre; végre harmadsor, mert Európa északi tartományaiban az ó-román építészet első megjelenését átalán csak a XI-dik század utóbbi felére teszi. *Olaszország* többi tartományaira nézve munkája 97 és 98-dik lapján Mertens következőleg nyilatkozik:

„Vajjon az 1089-dik évben keletkezett *pisai* dom, építési alakzatait Syriából vette-e, vagy tulajdon környékének valamely római emlékéről, jelenleg elhatározni alig lehet; de mégis ezen épületet igen jelentékeny s egészen eredeti teremtsnek kell tekintenünk, mely egész nemzedéknek élén áll. Hasonlólag áll az ügy alsó Olaszországban, hol a román építészet 1080 körül *Amalfi* és *Salerno* városokból indult ki, hasonlólag *Rómában* és a pápa birodalmában. Hogy az építészet ezen tartományokban másként fejlődött, mint az északi tartományoknak, — Lombardiát sem véve ki, — tulajdonképi román építményeiben, ezt az utóbbiakétől itt elűtő előzményeknek, a mindkét vidéken különböző építészeti iskoláknak, melyek az ó-keresztyéni korból származtak át, kell tulajdonítnunk. Csak a *velencei* iskola, vagyis inkább az adriai tengernek északi partjain keletkezett építészeti mód régebb Olaszországnak valamennyi egyebénél. A főhely itt *Aquileja*, *Pola* és *Velence*. E városokban az építményeket visszavihetni egészen az 1031-dik évig, melyben az aquilejai patriarchalis templom épült fel. Mit *Sicilia* iskolájának nevezünk, hosszabb időn át egyedül a *palermoi* iskola, melytől a *messinai* csak a XII-dik század első felében kezd különbözni.

Franciaországban Mertens szerint az ügy következőleg áll:

92. lap. „*Burgundiában* a román építészet mutatkozik legelőször *Beauvais* városának *Notre-Dame* templomában, mely 1080-ban fejeztetvén be, a fenmaradt burgundi e módú építmények legrégebbike. Ezután a burgundi iskola kitűnő módon lép fel az 1088-ik évből származó *Cluny* városának templomán, ennek építkezése csaknem egész század alatt folytatvatván, itt a burgundi iskolának minden jellegei igen jellemzetesen fejlődtek. Itt támogat látunk, és további fejlődésben e támok, íves alakú nyílásokkal töretvén át, valóságos ívtámokká váltak.“ Ezen építészeti tag itt fejlődött ki, s innen ment át a szomszéd

„*Il de France*-nak iskolájába, hol e styl legelőször mutatkozik (99. lap) a Loire melletti sz. *Benoit* (1080-dik év, l. 100. l.), későbbben, további fejlődésben *Beauvais*-nek sz. *Lucien* (1092-dik év, l. 100. l.), végre a XII-dik század elején *Páris* városának templomaiban.“

99. l. „*Auvergne*-ben a román építészet *Clermont* városából indul ki.“
99. l. „*Normandiában* a román építészet első példái *Jumièges*-ben és *Bernay*-ben jelennek meg, mert (105. l.) a caeni férfi- és női apátságokat, melyeket 1066 és 1077-re visznek vissza, 1140 körül épülteknek tartom.“ (E nézetének okát azonban Mertens tovább nem fejtegeti). Franciaországban normandiai iskolájából eredt az angol román építészet, melyet azért „norman style“-nek híják.

Angliának román építésze chronológiájára nézve Mertens így nyilatkozik:

104. l. „Angliának fenmaradt építményei nem oly régiek, mint a minőknek azokat tartják, e tekintetben tehát Anglia más európai tartományokkal együtt csak a második rangot foglalhatja el. Legrégibb példánya az úgynevezett norman építészetnek Londonban épült fel a régi sz. Pál székes-egyházában, alkalmasint II. Henrik uralkodása első éveiben 1154 körül. A *chichesteri*, *rochesteri*, *norwichi*, *durhami*, *herefordi*, *gloucesteri* és más

székes-egyházak mindnyája csak 1170 után és még a XIII-dik század elején is román stýlben lett felemelve.“

Déli Franciaországban:

99. l. „*Aquitaniában* a román építészet Poitiers és Périgueux városokból indult ki,“ az utóbbi város egyik épülete, t. i. sz. Fronté, alapja levén a Périgord és szomszéd tartományaiban alkalmazott byzanti építészetnek.

99. l. „*A Provenceban* Avignon fő hely e tekintetben.“

99. l. „*A Languedoc* legrégebb román épületei Arlesben fordulnak elő, a Rousillon egyik zárdájában és más épületeiben.“

90. l. „Németországban a román építészet kezdete Kölnben mutatkozik 1070 körül. Legjelentékenyebb példánya itt a *capitolini* sz. *Mária* templomának hajója, melyet a sz. Gereonéval egykorunak, de különböző mestertől származónak kell tartanunk; valamivel régebb ennél az alapítványi voltában igen határozottan datált sz. *György* temploma, melyet Anno érsek épített 1059-ben, s mely 1074-ben szenteltetett fel (92. l.). Kölnnél építészeti tekintetben még csak Trier, Lüttich és Nivelles városok vetélkedhetnek; Kölnből származott át e művészet a XII-dik század eleje óta, elébb a Közép-Rajnára, Westfaliába és alsó Szászországba, és csak utóbb a XII-dik század közepe sőt vége táján Németország többi, kivált déli tartományaira; „mit (98. l.) azon körülmény is bizonyít, miszerint a román építészet Németországban nem oszlik több iskolára (?), mint Franciaországban, hol hét ilyen iskola támadt leginkább a régi római fenmaradt emlékek különféle befolyásából.“

A fentebbiek szerint Mertens a román építészet tulajdonképi felvételét és használatát nem viszi tovább fel a XI-dik század közepénél, csak egy kivételt ismervén el, t. i. sz. Benigne dijoni templomát, melyről a 90. l. ezeket mondja: „1000 körül a román építészet első teremtését sz. Benigne dijoni templomában látom, melynek keleti rotundája egész a francia forradalomig fenmaradt, és melynek hajója teljesen le van írva Plancher és Mabilion munkáiban.“

Azon tizennégy esztendő alatt, mely Mertens könyvének kiadása óta lefolyt, az archaeologiai tudomány nevezetesen haladott; törvényei és általános nézetei fennállanak ugyan még ma is, — kivéve a VI-dik törvényt és a sporadikai építészettrőli nézetét; — ellenben sok újabb felfedezés a román építészetet egészben mégis régebbnek mutatja ki, mint azt Mertens hajlandó elismerni; ez a következőkben világossá fog válni.

Az inkább helyhez kötött „*sporadicus*“ románféle építészetet szerzőnk nem csak Európában, hanem még Arábiában is látja képviselve.

95. l. „*Igen nevezetes a pillérnek oszloppali szegélyezése* („eine Form die man nicht unpassend die der Pfeiler-Saeulung nennen kann, von dem Umstande dass alle Pfeiler hier mit Saeulen besetzt sind“). Úgy tetszik, mintha ezen alakzást legelőször is a keleten kellene keresnünk; s itt két templomot hozhatni fel például: sz. *Simon stýlítését*, melyet a tájnak arab lakosai Deir Saman-nak neveznek, és mely Agincourt munkájából ismeretes, és az Egyiptom kisebb oasisá-nak *el Hayz* nevű helységében létező kolostor-templomot.“

Az utóbbit nem ismerem, de az előbbinek rajzát igen, Agincourt építészeti osztálya XLV. t. 29, 30 és 33-dik ábráiból. Quastnak Agincourt rajzaihoz irt szövege következő: 29. áb. „sz. Simon, Mandrasban Köves-Arábiában levő, körívekkel ellátott templomának maradványai. 30. áb. ugyane templomnak homlokzata. 33. áb. oldalának felrajza.“

Midőn e három rajzot vizsgáljuk, a 29. ábra *pillére oldalán féloszlopokat* fogunk látni, a 30-dikon *féloszlopokkal szegélyezett kaput és fülkét*, a 33-dikon *félkörbe zárt ablakot*, és ezek *oldalán felfutó és az ablakot tagozatával körülfogaló falpárkányzatot*; mely alakzatok *mindnyájan szintúgy észrevehetők a kifejlődött román stýl példányaiban*. Sajnálattalunkra e ma-

radvány keletkezési kora nem ismeretes; oly helyen fordul elő ugyan, hova a muhamedán vallás igen korán terjedt el, mely körülmény miatt a romot nem igen tehetjük közelebb korunkig, mint legfeljebb a VII-ik század vége felé: de másrészt fenmaradtak a keleten és a muhamedán népek közepette még eredeti keresztyén kolostorok is, — ilyenekről Tischendorff értesít utazásaiban, — s így az időmeghatározás kétségkívül itt nem lehet. Egyébiránt nem tagadom, hogy még a VI-ik század mellett is szólhat némely konstantinápolyi régi maradvány, s így a byzanti építészetből származhattak ide a fent érintett különös alakzatok. Másrészt azonban nem érthettem, hogyan nevezheti Mertens e templomot egyes elszigetelt „sporadicus“ emlékeknek, és folytathatja ekképen beszédét: „A sporadicus creatiónak van saját nemzedéke (Filiation), és úgy tetszik, mintha ezen művészeti alakzatot (az oszloppali szegélyezést) leginkább az arabok terjesztették volna (Die Araber scheinen vorzüglich diese Kunstform weit ausgebreitet zu haben); mert ha messzire terjesztették ki, akkor meg kellett szűnnie sporadicusnak lenni.

„Fenmaradt“ — így folytatja szövegét Mertens a 95-ik lapon, — „a legnagyobb longobard királynak, a 713-tól 742-ig uralkodó Luitprandnak korából a *Cividale-i kápolna*, melynek keletkezési ideje régi leírásában van megállapítva, és melyben a pillérek és a falak oszloppali szegélyezése szintén előfordul. Ezen építésmód egészen külön válik a VI-ik és VII-ik század idején Ravennában dívó görög-byzanti módtól.“

E kápolnát Eitelberger barátom tüzetesebben ismerteti a „Bécsi Archaeologiai Közlemények 1859-ki évfolyama dec. havi füzetében.“

„A római Forum Julium, mai *Cividale*-ban, Friaulban létező templomka a S. Maria della Valle nevű nőkolostor udvarán áll; s ezért, a rend szabályai értelmében, csak püspöki engedelem mellett látható“ (alkalmasint ezért nem ismeri Mertens közelebről e templomkát). „Peltrudis, longobard hercegnő alapítványának tartják, ki, számos más egykoru arian longobard példájára, három fiával, Erfo, Marco és Zanto-val a római vallásra tért át, és — mint a hagyomány mondja — három bencze-zárdát alapított: Nonantolo-ban, Sesto-ban és Saltus mellett (ad Saltus). Az utóbbi későbbben Cividaleba tétetett át, a bencze-nőknek mai S. Maria della Valle nevű kolostorát képezvén.“

„Templomkánk homlokzata nem kitűnő, sőt el van fedve a zárda egyéb épületeivel. Belsejébe 6' 8"-nyi magas, 5' 10"-nyi széles ajtó vezet. Ennek homlok- és oldalköve régi, és hasonló a római és ó-keresztyén efféle építészeti tagjaihoz,ilyent találunk a parenzo-i dombon Istria-ban és másutt is. A templomkának hajója 19'-nyi oldalhosszszal bíró csaknem tökéletes négyszeg, melyet heveder nélküli keresztbolt főd, ennek szélei (die Grate), az ó-románokéi módjára, élesek, két téglasorosak. A négyszeg oldalfalai kívülről kőből, belülről téglából vannak szerkesztve.“

„Tökéletes biztossággal nem határozhatni ugyan meg e templomkának építkezési idejét; mert ez különféle időben különféle tatarozásnak lett alávetve. Bizonyos, hogy ilyen a XIII-ik században, és más még későbbben történt bensejében 1371-ben Margarita Della Torre fejedelemnő alatt. Ez időben készültek a jeles stallumok, melyek a Della Torre család czímerével díszítve, a templomkának ékességéül szolgálnak. E stallumok mögött látható még egy része ama régi márványtábláknak, melyekkel hajdan az oldalfal ki volt rakva. A stallumok készítésére és az egész kitatarozásra vonatkozó felirat a kiskapu külsején olvasható: „Anno D. MCCCLXXI. haec ecclesia reaedificata fuit ad honorem Dei omnipotentis, et matris ejus gloriosae, atque Sanctorum Joannis baptistae et evangelistae; regente nobile Margarita della Torre, tunc abbatissa, gubernanteque honesta domina Agnete Coniparia hoc monasterium sub regula b. Benedicti per gratiam Domini nostri Jesu Christi.“

„Két tárgy vonja magára főképen a belépő figyelmét: az ajtó fölötti *hat* élet-

nagyságú márvány-stuccoból készített szobor, és az azok melletti ugyanazon anyagból készült növény-dísz; ezenkívül pedig a szentélynek egészen sajátos alakzása.“

A szobrokról Eitelberger azt mondja, hogy azoknak említését már a XIII-dik századból származó krónikában találván, készítésök idejét az ó-keresztény korban kell keresnünk: a növény-díszről pedig megjegyzi, hogy azon „a régi római szobrászatnak mintegy ihlete ömlik el.“

„A szentély a hajótól rekeszszel van elválasztva, ez közepén nyitva maradt az oltárhozi közeledhetés végett. A rekesz mögött a szentély háromhajós, mindegyik hajóját egy-egy igen feltűnő félénkséggel készített dongabolt fűdi, mely régi római architrav-maradványon emelkedik. A dongabolt középsője valamivel tágabb az oldalhajókéinál. Ezekből kitetszik, mily habozó volt a technika e boltozat építése korában; de kitetszik az is, hogy a szentély tagadhatlanul a longobardok idejében készülvén, arról már a XIII-dik századbeli krónika ezen szavai szólhattak: „ubi aedificavit (Peltrudis) chorum pulchre testudinatum... cum marmoreis columnis testudinem sustinentibus.“ Az itt említett oszlopok késő-rómaiak, magasságuk 8' 6"-nyi. Közel ezen longobard boltépítéshez van Peltrudis sírja, mely két felirás nélküli kőtáblából áll; ezen két kövön gyümölcsgereszdet viselő palmafát látunk ábrázolva domborműben. A szentély hátulsó fala három félkörrel zárt ablakkal van áttörve. A szentély falképei a XIII-ik századból származnak és jelentékenytelenek. Régebbek ezeknél a hajóban látható fresco-maradványok, de ezek is csak alábbrendelt becsűek, egyikök felirása azt bizonyítja, hogy azt a zárda egyik apácája festette 1402-ben.“*)

Eitelberger leírása szerint egyedül a szentélyt lehet biztosan a longobard korának tulajdonítani: azonban itt mi sem emlékeztet a román stýlre, az oszloppal elválasztott három hajó egyenesen a basilikaépítészetbe tartozván. *Ellenben ettől elűt a hármas dongabolt; ezt némi erőltetéssel, a román donga-boltok előzőjeként lehetne tekinteni.*

Mi a cividale-i templomkában nem csak általán, hanem tökéletes román, az: ajtajának oszlopszegélyezése, a két oszlopa fölött emelkedő, sajátos, igen gazdag növénydíszszel ellátott félkörív (archivolte), az ezen ív fölötti díszes kettős párkányzat, végre az e kettős párkányzat közti, s az alatta levő ajtónak megfelelő, szinte oszlopszegélyzéssel és félkörívvel ellátott kisebb, igen díszes fülke.

De vajjon a templomnak ezen egész részét, vajjon a hajónak, szinte román módra készült, keresztboltozatát nem kell-e a XIV-ik századbeli tatarozásnak tulajdonítanunk? Ilyesmit sejtet velem Eitelbergernek azon megjegyzése, miszerint az oldalfalak két különböző anyagból szerkesztvék: kívülről faragott kőből, belülről téglából. Nehezen hiszem, hogy eredetileg ily kettős falat emeltek volna: ellenben igen valószínű, hogy, midőn az elébb boltozatlan hajót be akarták boltozni, a régi kőfalat, mintegy azt bélelve, téglafallal erősítették, s így a boltnak elviselhetésére alkalmassá tették. S ezzel összeegyezik a hajó falfestészetének fentebb említett 1402-ki datuma is, ha e kitatarozása, vagy inkább újraépítésének 1371-ki ismert évét amaz évvel hasonlítjuk össze. Bővebb felvilágosítást adhatna még a kő- és téglafalnak vastagsági mértéke, és e két vastagságnak egymáshoz aránya, de erről Eitelberger nem tesz említést. Tudjuk, hogy Olaszországban még a XIV-dik században, sőt későbbben is, román stýlben építettek, és más részt, azoknak bővében levén, folytonosan régi római műveket utánoztak: miért is nem szükséges az említett növény-dísz fölvenni a longobardok korára, melyben kevésbé voltak képesek ily

*) E maradványokat Eitelberger elébb régiebbeknek mondja a XIII-dik században készült szentélyeinél, utóbb pedig egyikök felirása nyomán, legalább ennek keletkezését 1402-re teszi. Úgy tetszik, mintha az utóbbi adat volna a valódi.

utánzásra, mint a XIV-ik században. De ha ily későbbi utánzást feltenni lehetetlen volna a szobrokra nézve, akkor e kérdés is támadhat: vajjon e szobrokat nem vitték-e át ide más régibb épületből? Azonban e kérdésre azért nem felelhetek határozottan, mert Eitelberger e szobrokat nagyobb mérvben nem adván, szobrászati jellemökre semmi következtést nem vonhatok.

Egyébiránt ha föltevéseimben csatlakoznám is, és ha a hajó jelen állapotában valóságos lombard mű (s ekkor nem tudjuk mire vonatkozhatnék az említett kettős kitarozás): még így is ellenkezésbe jön Mertens maga magával, midőn ezen épületet a lombardi „sporadicus“ templomokkal együtt idézi, mert az előbbi Lombardiától sokkal távolabb esik, hogysem itt a „sporadicus“ szót használhatnók.

„Sz. Ambrus templomában“ — így folytatja Mertens szövegét — „szintúgy mint Cividaleban fordulnak elő ilyféle alakzatok, t. i. oszlopszegélyes ablakok és egy pár nagyobb oszlop az apsis bemenetének oldalán. Nem valószínű, hogy a longobardok megkísérték a templom hajóit részben vagy egészen boltozni. Ha ezen körülményt több hasonlóval összefoglaljuk, megmagyarázhatjuk, miért birt a longobard építészet a középkorban némi tekintélylyel, és miért használták a XII-dik században a Rajna bizonyos táján a lombard-építészet nevét, midőn különös alakzatot akartak jelenteni. Ezen sporadicus teremtés ezen egyes példányainak és előrehaladt alakzatuknak megismerése sokat tett arra, hogy az ilyféle épületek egész tömegét a középkornak egy régi szakaszába vitték fel, nem fontolván meg, hogy ezen egyes példányok épen azért maradtak fel még ama régi kor romjaiként, mert egészen különválnak a szokásos építészetétől.“

E templomot is ismerteti Eitelberger az 1859-ben Bécsben megjelent „Mittelalterliche Kunstdenkmäler d. öster. Kaiserstaates“ című munkának II. kötetében.

A templom (l. az idézett munka I. tábláját) három hajós, a három hajót pillérek választják el egymástól, kereszthajója nincsen, csak egy félkörű, igen széles apsisal bir. Két mellékhajója felett tribune emelkedik, a templom nyugati végéhez narthex, vagy előcsarnok csatlakozik, és ehez ismét pilléres előudvar. Eddig az elrendezés tökéletesen megfelel a bazilikáénak, míg a részletek többnyire elütnek a bazilikáétól. A román templomokéival rokon pedig az ikertorony, mely nyugaton, a két mellékhajónak megfelelőleg nyúlik fel, e torony négyszögű, arányai nehézkesek, és csak az északinak emeletei vannak díszítve faloszlopokkal, félkörívű- és fűrész-friessel. A narthex fölött, a torony közt, olasz szokás szerint elrendezett, úgynevezett loggiát látunk.

A templomnak egész a narthex nyugati zárfaláig elterjedő homlokzata öt osztályra van osztva, két szélsőjét az előudvar két csarnoka foglalja el földszint, a középhajó szélességének megfelelő középső tér földszint két falpilaster által három osztályra van különítve. E két pilaster fölött két féloszlop emelkedik egész a csúcs lejtő párkányzatáig. E két féloszlopon kívül van még két más faloszlop, mely a három benső hajót elválasztó két pillérsornak felel meg kívülről. A négy faloszlop közt látható földszint és első emeleten három egyszerűen tagozott archivolta, a földszinti három heveder egyenlő magasságu, de az első emeleten a középső sokkal magasabb oldalszomszédjainál; és ha Zimmermannak, a II-ik táblán adott rajza pontos, itt a loggia közepe dongabolttal van fődve, míg szélső két osztályát keresztboltozat fődí. A némileg antikizáló gerendázat és párkányzat alatt mindenütt, még az előudvaron is, a román sajátos félköríves frieset vesszük észre, és e fölött szintén a román építészetet jellemző mélyen bevágott soros téglarovatkákat, az úgynevezett fűrész- (Saage) frieset, mely némileg az antik triglyphekre emlékeztet, mind időmával, mind erős árnyékának hatásával.

Ezen díszitményen kívül az archivoltok lapos tagjaira az úgynevezett zig-zag, a kör- és kanyargó növényzárak díszei vannak vésvé. A féloszlopok lába az attikai, kapi-

taeljei idoma vagy a domboru, vagy a homoru virágkehelyé, nevezetesen: az előbbi az alsóké, melyeknek diszesítését az állati alak is használtatott, a felső oszlop kapitaelje ellenben homoru kehely idomu, s itt csak növényi dísz látható. Nevezetes még az is, hogy valamint a loggia féloszlopai, úgy azok is, melyek az előudvar pillérei fölött az ívek közt emelkednek fekirányos párkányzatáig, ezen magasságban a félkör-íves fries ívecskéinek szolgálnak alapul, tökéletesen megfelelvén a késő-román ízlésnek, úgy, hogy itt nemcsak sporadicus vagy egyes, a románt előkészítő alakzatot látunk, *hanem e részletben, valamint a többi alakzásban is, magára a késő-román stýlre ismerünk.*

S e nézettel tökéletesen megegyeznek azon adatok is, melyeket Eitelberger a kornak meghatározása végett idéz, és melyekről leírásának 17- és 18-dik lapján így szól:

„Fontos okiratok maradtak ránk a XIII-ik század kezdetéből, Obertus és Fülöp érsek korából. Ezen okmányok oly tanuvallomásokat adnak elő, minők a templom és zárda vagyonának megállapítása miatt keletkezett per alkalmával Fülöp érsek alatt jegyeztettek fel.“

„Guido, sz. Ambrus kolostorának szerzetese, beszéli, miként társaitól gyakran hallotta, hogy a szentélyben levő székeket (sedilia-knak és stadia-knak nevezi) a paxiliano Aribert készítette. E székeket későbbben javították, és részben sz. Satyrius templomába, részben az oltár közelébe vitték, midőn sz. Ambrus temploma részben ledőlt („*quando ecclesia s. Ambrosii cecidit in parte*“). A munka befejezése után a stallumokat megint visszavitték a templomba, hogy azokat régi helyükre tehessék. — Más tanu vallomásából kitetszik, hogy az említett *Dominus Aribertus a XII-ik század közepe táján (1140—1160) élt és a zárda szerzetese volt.* E tanu is erősíti a templom roskadását és javítását „*ruinam et laborem ecclesiae.*“ Egy harmadik tanu hozzáadja, hogy az érsek nevezi a kolostor előjáróját, és hogy így, ha ezen utóbbi nem bírja maga kieszközölni a templom fentartását, arról az érsek tartozik gondoskodni. Ezért is újítá meg Obert érsek a templomot, és fejezé be a munkát Fülöp érsek: „*et vidi*“ — mondja — „*quod archiepiscopus Obertus ipsam ecclesiam fecit aptare, et quod dominus Philippus fecit opus inceptum perfici.*“ És midőn tovább kérdezik, sok követ (természetesen faragott követ) vittek-e sz. Satyrius templomába, midőn sz. Ambrusét újra építették, ugyane tanu „*igennel*“ felel, és hogy ez az érsek parancsára történt.“

„Ezen tanuvallomásokból kiviláglik, hogy azon időben (a XII-ik század közepe táján) sz. Ambrus temploma igen rozszant állapotban volt, és hogy újraépítése, mint látszik, nem csak a szentélyre és a toronyra (egyik tanu az utóbbit tiburius szóval jelezi), hanem a templom egész bensejére kiterjeszkedett, és hogy ezen újraépítés hosszabb időt vett igénybe. *Alapos tehát azon írók véleménye, kik a templom belseje nagy részének építését e korra teszik.* Kimondhatni általán, hogy az egyháznak jelen idomát a XII- és XIII-dik század adta, midőn a szerzetesek és a káptalanbéliék (mindegyikök a templomnak egy-egy felét birván) jó egyességben éltek egymással.“

Ha már így minden kétségen kívül van helyezve, hogy a templomnak román pillérei és kereszt-boltjai tökéletesen megegyeznek a fentebbi tanuvallomások által kiderített későbbi korszakkal: természetes az is, hogy az alakzásban a templom bensejével tökéletesen megegyező homlokzat sem lehet régibb a XII-ik század közepénél, sőt, hogy még az előudvar újra-építése is ugyanazon korra esik, miért Eitelberger helyesen mondja leírása 19-ik lapján, hogy az atriumnak első (de csakis első) építése a Karolingi korba esik.

Mi maradt tehát reánk sz. Ambrus templomában ama régi vagyis inkább a valamivel még régibb lombard korból? Eitelberger azt hiszi, hogy mivel mosaikjai régibbek a XII-dik századnál, az apsis kúpja s következőleg az apsis nem építettett újra a XII-dik században; s ez annál hihetőbb, mert ily nagy nyílásu, ily tágas apsisok sokkal ritkábbak

a román, mintsem az ó-keresztyén építészetben, hol elég gyakran fordulnak elő. E nézetből magyarázható meg az is, miért maradt meg feljegyezve az apsis külszinén a 790-ik év, melyre Mertens hivatkozik, midőn megjegyzi, hogy a félkörű íves fries Lombardiából származik (lásd munkája 94. lapját).

Megmaradtak továbbá a templom belsejének több kisebb építményei, nevezetesen: ó-keresztyén ciboriuma, azaz négy oszlopon emelkedő oltár-sátora, az oltárnak antependiuma, a szószék alatti késő római síremlék stb.

Nevezetesebb volna talán még sz. Ambrus templománál is sz. *Satyrinus* templomkája, mely az előbbi szomszédságában fekszik, azzal más építmények által levén összekötve; de erről Eitelberger azt mondja, hogy azt 1737-ben történt tatarozása oly annyira kivetkeztette eredeti állapotából, hogy mostani érdeke csak történeti emlékéből és mozaikjaiból áll.

S így Mertens, midőn a lombard építészetet a román stylnek sporadicus előkészítőjeként akarja feltüntetni, sz. Ambrus templomára

egyedül a többször említett félkör-íves fries tekintetében hivatkozhatik, melyet itt eddig ismert példányai közt legelőször találunk a román építészet keletkezése előtt 790-ik évben, a basilika-építészet korában.

De nem hivatkozhatik Mertens sz. Ambrus templomára egyéb alakzatai tekintetében; mert a templomnak, szentélyén kívül eső részei, a már kifejlett XII-ik századbéli román-építészet szüleményei. Azonban a templomnak újraépítése alkalmával is, a régebbi ó-keresztyén vagy basilikai elrendezés meg lőn tartva, azért nincsen kereszthajója, s azért van narthex és előudvara, s csakis a román ikertorony csatoltatott az eredeti basilika alaptervéhez pótlólag.

Van Mailandban még más templom is, melyet Mertens lombardo-román sporadicus teremtként tekint; ez sz. *Lörincz* temploma, s erről idézett munkájában két helyen szól:

62. l. „Még az antik kor építményeinek néhány is fenmaradt a legújabb vizsgálódások tárgyául; így 1844-ki szeptember havában nagy s kitünő római épületet fedeztek fel — *Maximián császár fürdőteremét* — *Majlandban*, melyre az ottani sz. *Lörincz* templomában ráismertek; ezt mindig keresztyén-kori épületnek tartották ezelőtt, s alig léteznek még ezen emlékek rajzai, ámbár e templom legnagyobb fontossággal bír a középkori építészet teljesebb megismerhetése tekintetében.“ — És ismét

91-ik l. „Mennyire lényeges elem a teremtés a román építészet magyarázatában, mutatja az archaeologiai nevezetessége miatt már említett sz. *Lörincz*-templom Mailandban, hol a román építészet idomaival megegyező alakok mellett olyanok is fordulnak elő, melyek ámbár a római korban a classikai régiség végén keletkeztek, inkább megközelítik a román építészetet, mint magának a dijoni sz. *Benigne* templomának alakjai. Ide tartoznak bizonyos kapuzatok, bizonyos szelvények (*Profilirungen*) és bizonyos díszek, melyeknek keletkezési korán nem kételkedem, de melyeket, ha magukban látnók, bizonyosan románoknak neveznék. *S így nem létezik épület, mely képes volna közönséges nézeteinket a római vagy a román építészetről, valamint általán az építészet történetéről is oly alaposan megcáfolni, mint épen sz. *Lörincz*nek ezen temploma.*

Ugyane templomról *Quast*: „*Uiber Form, Einrichtung und Ausschmückung der aeltesten christlichen Kirchen*“ című 1853-ban Berlinben megjelent iratának 27-ik l. így szól:

„Igen nevezetes sz. *Lörincz* temploma Mailandban. E város felvirágzását az utolsó római császároknak köszöni, kik itt ütötték fel székhelyeiket. Volt ezen épületnek a katechumenek felvételére szánt előudvara, és az ez előtt létező oszlopcsarnok, a fenmaradtak egyik legnagyobbszertje. E csarnokot, valamint az egész építményt, antiknak tartották, *Maximian* császár *Hercules* nevű fürdőjének. Azonban tüzetesebb vizsgálat, eredeti

részeinek stylje, és annak más, nevezetesen a keleten előforduló templomok elrendezésével és alakzataival összehasonlítása nem hágy semmi kétséget, hogy sz. Lőrincz egyházában a *keresztyén építészet* egyik legnagyobb szerű példányával birunk. Középső nyolcszöge több emeletes karzataival, Constantin császár antiochiai épületére emlékeztet. Megvannak itt szintén a melléképületek, kápolnák, kisebb templomok idomában, úgymint déli oldalán sz. Aquilin kúp-épülete, s északi oldalán hihetőleg egy baptisterium, mindnyája összekötve a főtemplommal, és annak főtengelyéhez képest elrendezve. Úgy hiszem, hogy e templomot, ha nem Constantinnak magának, legalább legközelebbi utódjai egyikének kell tulajdonítnunk, hihetőleg sz. Ambrus korának, a IV-ik század végén, midőn t. i. a Valentiniánok Mailandban székeltek. És ismét:

28. l. „Azonban bizonyos, hogy a central- vagy kúprendszer templomai a nyugaton későbbben mindinkább ritkábban mutatkoznak, és hogy még ily jelentékeny elrendezés is, mint sz. Lőrincz templomának *négy sarktornya, és e tornyok s az apsisok sarkain emelkedő támpoké (Strebe Pfeiler), melyek a középkor építészetében oly nagy szerepet játszottak, egyelőre utánzásra nem találtak.*“

Messmer Alajos szintén szól e templomról a bécsi „Archaeologiai Közlemények“ 1858-ki évfolyama januári füzetében:

„1162-ben Fridrik császár és Mailand szomszédjainak gyűlése e várost annyira pusztították, hogy alig maradt fen ötvened része, és ebben három templom. Így majdnem minden, mit ma látunk e városban, 1162 után keletkezett. Mintegy csodaként két templom maradt reánk, sz. Lőrinczé és sz. Ambrusé; de még ezen is különböző későbbi időkben annyi változás történt, hogy nehéz az eredetire ráismerni.“

„Sz. Lőrincz templomát az előtte álló oszloppal együtt Maximian fürdőtermének tartják. Ez iránt érdekes vita támadt Hübsch és Kugler közt (l. a Stuttgarter Kunstblatt 1854-ki évf. 47—50-ig sz.). Hübsch a templomot már eredetileg is keresztyén czélra építettnek tartja, s *ennél fogva azt hiszi, hogy e templom példájával az eddigi nézeteket az ó-keresztyén nyugati építészetéről egészen meg kell igazítani* (Hübsch glaubt hiermit die ganze Ansicht von der alt-christlichen Architectur im Abendlande berichtigen zu müssen); mert itt a basilika styljétől eltérő építészeti alakzattal van dolgunk. Ez ellen Kugler alaposan (?) jegyzi meg, hogy az apsisnak hiánya s az oszlopcsarnoknak nagy (150'-nyi) távolsága, mindkét körülmény példanélküli levén az ó-keresztyén építészetben (?), az építményt ó-keresztyénnek tekinteni nem engedi. Így alkalmasint meg kell állapodnunk a régibb véleményen, valamint Burkhardt is (Cicerone-ja 51. l.) a mai templomot a régi császári thermák részletének tekinti. Schnaasenek véleménye, miszerint e templom a ravennai sz. Vitaleénak volna a VII. vagy VIII-ik században keletkezett utánzása, nem valószínű, kivált ha más e korból származó épületeket sz. Lőrinczével összehasonlítunk. *) Egyébiránt az utóbbi már az V-ik században is keresztyén templom volt, a VIII-ik században tornyokkal volt ellátva, és fényes díszekkel birt, miről Arnulfus mailandi történetirő értesít, midőn az 1071-ki tűzvésznek kártételeiről szól. „Nehéz — úgymond — előszámlálni (e templomban) a fa- és kőfaragványok sokaságát, művészi összerakását, oszlopokat, a körök körül futó kartámokat és mozaikokat. E templomnak nem volt a világon párja.“ (**)) A

*) Nézetem szerint épen Schnaasenek véleménye a legnagyobb valószínűségen alapszik csak hogy a templomot valamivel régibbnek kell venni, mint Schnaase veszi.

**)) „Cujus (i. e. S. Laurentii) speciosissima adeo fuit ecclesia, ut relatu difficile videatur, quae fuerint lignorum lapidumque sculpturae, eorumque altrinsecus (intrinsecus vagy extrinsecus?) compaginatae juncturae, quae suis columnae cum basibus tribunalia quoque per gyrum ac desuper tegens musivum universa. O templum cui nullum in mundo simile!“ Arn. l. III. c. 22. apud Muratori, scr. rer. ital. vol. IV.

tűzvész rongálása a templom felsőbb részeire is elterjedt, így Sigonius nevezetesen említi ezt: „Laurentii martyris aedes combusta, nudataeque peristylo suo 16 illae, quae adhuc restant, columnae striatae.“ A tűz után újra-építés vált szükségessé, melyhez a késő középkorban új tatarozás járult. Az újra-építés, kevés nyoma kivételével, szintén eltűnt, (e nyomok például egy román oszlop, más megfordított oszlop, mely pillért erősít, némely kőfaragványok stb.). 1573-ban leomlott a régi kúp, borromaei Károly azt Bassi által megújíttatta, Bassi megtartotta ugyan a régi kúpnak fő idomát, de mindamellett különféle egyéb változásokat tett. Ekkép csak a templom fő alakja érdekelhet bennünket. Az előudvarnak 16 korinthiai oszlopa nincs többé összeköttetésben a templommal, a kettő közé új házsor van építve. Az oszlopok égett, korhadt tekintetűek. Az említett újabb házak telkén egy elhagyott udvarra akadunk, honnan a templom homlokzatának téglafala, kőtakara (Verkleidung) nélkül, látható. Egyébiránt a homlokzat, a holkápolnákkal nincsen elfedve, egyszerű négyszögöt mutat; a kúp négy sarkán, hihetőleg nyomásának ellensúlyozása végett, toronyszerű faltömeg emelkedik. A templom belseje egyszerű, de nagyszerű elrendezésével és távlati átpillantásával meglepő. Nyolcz pilléren nyugvó nyolczszögöt képez, négy apsisszerű kiszökéssel (exedrával). Minden egyes pillér tulajdonképen három, szög alatt egymással összekötött pillérből áll, két-két pillér közt három ív van, mely alatt keresztül lehet menni a mellékhajóba, és mely fölött az alsó párkányzat fut fekirányosan. E hármaz ívzet vagy arkád fölött más hasonló emelkedik, mely fölött a főpárkányzat vonúl végig. A pillérek közti négy exedra két emeletes nyílt arkádokból áll, a keleti és nyugati arkádnak négy-négy, a többi kettőnek két-két (kerek és polygon) oszlopa van, a földszinti oszlop doriai, a felső emeletié ioniai rendű. Az oszlopokon félkúp emelkedik, mely a pillérek hevederével együtt a nyolczszögű főkúpnak alapul szolgál. A pillérek által határozott benső polygon körül szabad sikátor és több melléktér létezik, az utóbbika kápolnául szolgál. Az épület egészben nagyszerű római körépületnek tekintetével bír, mind a mellett hogy a kellő diszítvány hiányzik, és a modern pótlék p. o. a nem-folytonos (die unruhigen) párkányzatok háborítólág hatnak.“

„Kicsinyben a nagy épületet ismétli, az ahoz déli oldalán kötött sz. Aquilin kápolnája, ez kúppal és fülkékkel ellátott nyolczszög. Két fülkéjében mozaik munka látható; az egyikének Krisztusa és tizenkét apostolai eleven antikizáló képzetűek, azonban technikájuk kissé durva. E mozaikokat az V. vagy VI. századba teszik.“

Lübke 1858-ban tett olaszországi utazását a bécsi Archaeologiai Közlemények 1860-ik évi folyamában leírván, csak ennyit mond emlékünkről: „Nem teszek jelentést sem a mailandi domról, sem sz. Lőrincz templomáról, mely utóbbinak ó-keresztyén elrendezéséről meg vagyok győződve, és melynek tűzetesebb taglalását Hübschnek megkezdett munkájától várjuk.“

Idéztem fentebb Mertens ítéletét, miszerint „nem létezik épület, mely képes volna közönséges nézeteinket a római vagy a román építészetről, valamint átalán az építészet történetéről is oly alaposan megezáfolni, mint épen sz. Lőrincznek ezen temploma,“ s idéztem Hübsch ítéletét is, miszerint „e templom példája miatt egészen újra kell igazítani, vagy átváltoztatni az eddigi nézeteket a nyugati ó-keresztyén építészetről.“

De ezen kettős ítélet ellenében két ellenokot lehet felhozni: először is Quast tapasztalását, miszerint sz. Lőrincz új és sajátos alakzatai egyelőre utánzásra nem találtak a középkorban; másodsor azon körülményt, hogy e templomot eddig átalán kellő helyére nem tették.

Sz. Lőrincz egyházának nincsen semmi köze sem a basilika, sem a román építészettel; mert ez csaknem tisztán byzanti építmény, mely valamint elrendezésével, úgy alakzatával a ravennai sz. Vitale templom és az aacheni dom közt a közép helyet foglalja el,

az utóbbihoz közelebb áll főpillérei nagyobb egyszerűsége miatt, az előbbihez egész alaptervének elrendezésével.

Valamint sz. Vitale úgy sz. Lőrincz templomában is a középső nyolcz oldalú kúp, mely mindkettejének fő alakját teszi, nyolcz erős benső pilléren emelkedik, mely közé Ravennában hat, Mailandban csak négy oszlopos, félkúpos exedra vagy nagy fülke áll be. A kúp nyolcz oldaluidoma, a benső fő pillér száma, és az azok közti oszlopos félkúpos exaedra tehát közös mindkét épülettel: de eltér a mailandi a ravennaitól abban, hogy négy nagy exedrája nincsen alárendelve, mint Ravennában, a fő nyolczszögnek, hanem önállólag szökell ki, s így a benső és fő nyolczszög nem, mint Ravennában, egyszerű rendes, hanem oly nyolczszög, mely az exedrák négy körszelvényéből és a nagy négyszegnek az exedrák közt kiálló négy sarkából áll. Innen következik azután, hogy a középső nagy nyolczszögöt párhuzamos vonalban körülfogó külső hajó vagy sikátor is négy körívűből, vagy apsisból, és a nagy négyszegnek, az ívek közt megjelenő négy szögéből áll, míg Ravennában a rendes benső nyolczszögöt párhuzamos vonalú szinte rendes nyolczszög veszi körül. Mailandban a belső és a külső nagy négyszeg szögei két-két exaedrával, kisebb négyezet képeznek, melynek mindegyikén az épület négy sarkán toronyszerű építmény emelkedik. E toronyszerű sark-építmény valamint a fő-kúp oldalnyomását ellensúlyozta ott, hol ezt az exedrák félkúpjai nem teheték, e rendeltetés e miatt maga is erősebb alkotást kívánván, falszalagai (Lissenen) igen erősekké alkottattak, annyira, hogy azokat Quast joggal támoknak (Strebe Pfeiler) nevezheti. Czélszerűnek tartatott továbbá ilyen nagyon kiszökő falszalagot vagy támot a jelentékeny nagyságu átmérővel bíró exedrák félkúpjainak ellensúlyozására is használni. Mind ez a templom építészenek nevezetes belátásáról teszen tanuságot, de hasonló jókora kiálló falszalaggal már a sz. Vitale templomában is találkozunk, és nincsen kétség abban, hogy e falszalagokat inkább-inkább kiszökettvén, azokat végre valóságos támokká változtatták át.

A fő oltár az amúgy is az épület nagy négyegéből nevezetesen kiszökő exaedrák keletiében igen kényelmesen helyeztetvén el, itt kiszökő külön apsisra nem volt szükség; de különben sem áll Kuglernek észrevétele, miszerint az apsisnak hiánya példa-nélküli az ó-keresztyén templomban; mert 1854 óta (midőn Kugler fellépett Hübsch ellen) több külön apsis nélküli basilikát földöztek fel, kivált Algierban. Épen úgy vagyunk Kugler irányában azon megjegyzésére nézve is, miszerint példa-nélküli az ó-keresztyén építészetben az oszlop-csarnoknak nagy távolsága a templomtól; ezen távolság a fenmaradt 16 oszlop állása által 150 lábra levén határozva. Ha a sz. Zsófia templomának előudvara tökéletes négyszeg volna, az utóbbi oszlopcsarnokának nyugati oszloposorai mintegy 156 lábra esnének el a templom külső narthexének nyugati zárfalától; és ha sz. Lőrincz 16 fenmaradt oszlopa egész távolságának mértékét (Quast rajzában) a templom felé visszűk, azzal a fő templom homlokzatán túl csaknem pontosan sz. Aquilin templomkáét fogjuk elérni; miből világos, hogy a fenmaradt 16 oszlop a sz. Lőrincz templomának a sz. Zsófiáéhoz hasonló előudvarához tartozott.

De különben is feltűnő, hogy ama fentebb fölhozott jellegek, melyek sz. Lőrincz templomát eltávolítják sz. Vitalétól, az előbbit közelebb teszik sz. Zsófiáéhoz: midőn t. i. sz. Lőrincz nagy félkúpos exedrát *eloben* ugyanazonosnak tarthatjuk sz. Zsófiának keleti és nyugati félkúpjával, mely legalább két oldalról támogatja a köztök emelkedő fő kúpot. Sz. Lőrincz templomában ennél tovább mentek, s nem elégedvén meg a fő kúp csak két oldalról való támasztásával, négy félkúpot rendeztek el körülötte, s e felett még négy sarkát is toronyszerű építménnyel erősítették, úgy hogy szerkezete tekintetében minden esetre sz. Lőrincz templomát valamennyi byzanti stílusok közt a legtökéletesebbnek kell nyilatkoztatnunk. Ezen érdemét, igaz, több századon át nem ismerték el, századon át maradt utánzás vagyis inkább utánképzés nélkül ezen tökéletes elrendezés: de elvégre jeles-

ségét még is átlátván, az építményt előképül használták először a Rajna vidéken, Köln városában, jelesen annak nagy sz. Márton és az apostolok templomában*), utóbb Tournay és más városokban, csak hogy későbbben a román építészet túlnyomó befolyása, nem elégedvén meg többé az eredeti central épülettel, ahhoz még a basilikából vett és saját módjára átváltoztatott hosszahajót is hozzácsatolta, a templom egészének így megszerezvén a latin, szélességénél hosszabb, kereszt idomát; míg a sz. Lőrincz temploma sajátos elrendezése által a görög tökéletesen egyenlő águ keresztet képviseli, s így czáfolatul szolgál azoknak, kik azt állítják, hogy tökéletesen egyenlő kereszt águ, vagyis görög kereszt idomu templom nem létezik.

Ez volna tehát a sz. Lőrincz templomának roppant jelentékenysége, hogy a byzanti kúp- vagy central-építészetnek legtökéletesebb példája, valamint szerkezeti, úgy elrendezési tekintetben is, és hogy, bár századokon át magánosan áll és elszigetelve, példája mégis későbbben iskolát képezett, mely először a Rajna partján lépett életbe, összekötvén a byzanti építészetet a már fejlődött románval.

Ami már most e templom építkezési korát illeti, fenemlített hasonlatossága után ítélve, melylyel megközelíti sz. Vitale, sz. Zsófia és még sz. Sergius és Bacchus templomait is: nem lehet Schnaase idézett véleményéhez nem csatlakoznunk, midőn e hasonlatosságra alapítja kora meghatározását; csak hogy a három említett templom a VI-ik század közepe táján épülvén, nem láthatni át, miért kelljen a sz. Lőrincz temploma keletkezésére nézve a VII-ik vagy épen a VIII-ik századba leszállnunk.

Lombardiának többi legrégebbi fenmaradt templomaira nézve Mertens a következőket jegyzi meg munkája 93-ik lapján:

„Lombardiában a legrégebbi épület Ivrea városának székes-egyháza: erre nézve nem vagyok eléggé bizonyos, nem ismervén tökéletesen annak építészeti alakjait. Azonban úgy hiszem, a novara-i székes-egyház a nevezetnél nem sokkal későbbi. A novarai templomban a főhajó, előudvar, előcsarnok, végre a mellékajók átváltoztatása és újra-építése átvezet bennünket az ó-kereszténytől a legteljesebb román építészethez. Kár, hogy eddig nem sikerült bizton meghatározni e különféle részek keletkezési korát; azonban a körülmények mégis oda mutatnak, mintha mindnyája még a XII-ik század elején elkészült volna. Az előudvart, és a templomnak alkalmasint 1025-ben megkezdett első tágítását a XI-ik század közepére tehetjük.“

A novarai templomot Osten Frigyes ismerteti „Die Bauwerke in der Lombardei vom VII. bis zum XIV. Jahrhundert“ czímű munkája XIV., XV. és XVI. tábláin, azt mondván, hogy: Korinthiai kapitaeljei a római építészet hanyatlására emlékeztetnek, miért is „ez emléket az ó-keresztényiek sorába kell helyezni.“ Későbbben Osten e templom keletkezését a X-ik századba teszi, megjegyezvén, hogy abban sok antik maradvány használtatott fel.

Osten még a régibb chronologia álláspontjából merítvén ítéletét, általán a fen-

*) Simons építész „Die Doppel-stiftskirche zu Schwarzrheindorf“ czímű 1846-ban Bonnban megjelent munkájának 62. lapján ekként szól a kölni apostolok és nagy sz. Márton templomairól: „Négyeg középtért körülveszen négy csaknem egészen egyenlő keresztág, mindnyája félkörrel van zárva, még pedig úgy, hogy e négy ág félkúpja nem közvetlenül (mint sz. Zsófiában) érinti a közép épületet, hanem mindketteje közé még egy közép négyszög tér lép. A négy ág boltja erősíti a heveder íveket, melyek a közép négyeg oldalát képezik, azoknak mindegyikét az említett négyszög tér feletti dongabolt erősíti, és az ahhoz támaszkodó keresztág apsisának félkúpja. A dongaboltot itt tétova nélkül lehetett alkalmazni, mert oldalnyomását felfogja a négy apsis közt álló négy torony. Ezen a legegyszerűbb és legkövetkezetesebb centralalkotásnak jeles elrendezése, oly annyira erőssé teszi a közép négyeg négy hevedereit, hogy azokkal úgy lehetett bánni, mintha tántoríthatlanul a föld mélyében gyökerező alapzatot képeznének; s így az apostolok templomában ezen íveken a kúp-dobját és magát a kúpot, a sz. Mártonéban pedig még a kúpon kívül óriási tornyot is lehetett emelni.“

maradt templomokat tartja eredetieknek, első ízben alapítottaknak; így például: sz. Evasioét Casale Monferratoban 741-ből hiszi ránk maradottnak; így sz.-Péter baptisteriumát Astiban egykorunak mondja az előbbivel, mind a mellett hogy mindkét épületben a román építészet tökéletesen kifejlett állapotjában mutatkozik, sőt az utóbbiban már a falból nevezetesen kiszökő csúcs-íves-féle valóságos támak is jelennek meg.

A korinthisai kapitáelek jelenléte Novarában sem bizonyítja az emlékek a XI-ik század előtt keletkezését, mert ily alaku oszlopfőket Olaszországban használtak a romaiak óta egész korunkig.

Ha már most Ostennek nem véleményét, hanem rajzát tekintjük, mely pontossággal és szakavatottsággal készült: a novarai templomot igen nevezetesnek fogjuk találni, nem régi keletkezési kora, hanem sajátos román alakzatai miatt. Az alaprajzon (XIV. tábla), elmellőzvéen keleti, a szentélyből és a kereszthajóból álló részét, melyet Mertens nem is említ, és melyet még Osten is sokkal újabbnak mond, a hosszhajó és az előudvar két, majdnem ugyanazon nagyságu négyeget képez; e két négyeget egymástól az előcsarnok választja el. A hosszhajó öt külön hajóra oszlik, a külső hajó mindegyike a szomszéd belsőnek szélességével bír, s az utóbbié megint felével kisebb a középhajójánál. Ez utóbbi vegyes rendszerű, azaz itt felváltva találhatik oszlop és pillér, mely a középhajót szomszéd mellékétől választja el. A középhajónak van három osztálya, melynek két szélsője csaknem tökéletes négyeget képez, míg a középső hossza sokkal kisebb szélességénél. Ez utóbbinak sarkán négy, igen kifejlett, féloszloppal bíró pillér áll; ezek közt minden oldalon egy-egy oszlop emelkedik, míg a szélső osztály minden oldalán két-két oszlopot látunk. A három osztályt három keresztbolt fűdi, a közép osztályban négy pilléren, a két szélsőben ezen, és, vagy a kereszthajó újabbkoru pillérén, vagy a nyugati zárfal pilasterein nyugodván. Az oszlopok tehát a boltot nem tartják, de tartják egy részről a két benső mellékhajó keresztboltját úgy, hogy ez utóbbiakban három boltozat felel meg a két szélső fő osztály egyetlen egy boltozatának, és két boltozat felel meg a fő hajó közép osztálya egyetlen egy boltozatának. S ebben tér el a novarai templom a régibb román építészet általános szokásától, mely a boltozat könnyebb szerkesztése végett, rendszeres négyegekre osztván a hajókat, egy-egy középhajó négyegének megfelelőleg, két osztályt rendez el a mellékhajóban azért, mert ez utóbbi az előbbinek rendszeren csak fél szélességével bír. Templomunk két külső mellékhajója a zárfalból kiszökő választófalak segédelmével oldalkápolnákra van felosztva; és e választó falak, mivel a hajó egész szélességében nyúlnak a templomba, valóságos benső támakat képeznek, minőket másutt csak a XIII-ik, sőt rendezebben csak a XIV-ik században találunk. Kifejlett támakként kell továbbá tekintenünk az előcsarnokét is. Az előudvarnak csak két oldalán van csarnok, melyet oszlopok és pillérek felváltva képeznek.

Osten XV-ik táblája a templom homlokzatát adja elé. Ez az előcsarnoknak nyolcz táma által hét osztályra van osztva, melynek három középsője megfelel a főhajó szélességének, négy szélsője pedig a négy mellékhajó szélességének. Földszint minden osztályban egy-egy arkádot látunk, de ezeknek csak hárome van áttörve valóságos ajtóval, a többi négy vak. Az első emeleten minden arkád-ívnek orma fölött féloszlop emelkedik, s így itt a homlokzat tizennégy osztályra van osztva, a féloszlopok és a támak segítségével. A féloszlop kapitáeljei fölött ismeretes román félkör-íves fries veszi származását; azonban hasonló fries a féloszlop félmagasságában is vonúlva el, a tizennégy kisebb osztály mindegyike magasságában újra két osztályra daraboltatik.

A második emeleten hét osztályának mindegyike két-két féloszloppal három szűkebb osztályra szeletik, melynek középsőjét félkörben zárt ablak töri keresztül. A három alosztálynak mindegyike fölött vak arkádív létezik, s ezen ívek összege a harmadik

félkör-íves friest képezi, melynek ívei sokkal nagyobbak az alsó két frieséinél. A nagyobb fries fölött a koronázó párkányzat emelkedik, s e fölött az előcsarnok teteje. E tetőt közepén keresztültöri a mellékhajóknál magasabb főhajó, két oldalán pedig a nem igen magasra emelkedő toronypár. A főhajó homlokzatfala négy tám által újra három osztályra van szelve, melynek mindegyikében ablak látható, a középső ablak fölött meg oszlopszegélyes fülke is, melyben üdvözítőnk szobra áll. Innen fut le két vége felé a csak kevésé lejtő csúcs, s ezt követi leereszkedésében a negyedik félköríves fries.

Osten XVI. táblája a templom keresztiszelvényét ábrázolja, mutatván nyugati zárfalát három bejárásával. A templom három fokozaton emelkedik: legalacsonyabb a két szélső mellékhajó, — ennek magassága nem terjedt a szomszéd mellékhajónak még első emeletéig sem; ez tehát sokkal magasabb és két emeletes, ugyanazon magasságra emelkedvén, melylyel az előcsarnok bír, legmagasabb a benső mellékhajókon túl emelkedő főhajó, melynek keresztboltja diagonal- és falgerinczczel (Wandrippe, nervure de l'arc formeret) is bír, míg a mellékhajó boltozata diagonaljának egyedül éle (Grat) van. A benső mellékhajó első emeletén valóságos, széles tribunet látunk, mely keskenyedik ugyan a főhomlokzat benső falszine előtt, de eze hiányt mintegy pótolandó, az Olaszországban szokásos loggia a fő ajtó fölött benyúl magába a templomba, mint modern orgonachorusaink. E loggiát földszint két, a hajókéinál erősebb, korinthisi fejű oszlop tartja, első emeletén ismét két korinthisi oszlop emelkedik, mely körívet s e fölött kevésé lejtő csúcsot tart. A hajók oszlopai feltűnő csekély átmérővel bírnak, földszint kapiteelök vagy korinthisi, vagy gömbszelvényes, lábuk attikai, első emeleten az oszlop elköresodott korinthisi rendű. Az oszlop hiányzó erejét pótló vasrudak összekötik román idomu válköveiket.

A templom öt hajónak sajátos elrendezése, erős pilléreinek féloszloppal összekötése (Pfeilersaellung Mertens szerint), széles első emeleti tribuneje, homlokzatának sokszoros feldarabolása és díszítése négyszeres félkör-ív friessel s. t. e. mind olyan jelleg, mely a késő-román építészetre emlékeztet; sőt még később kort jellemeznék az épület valóságos támjai, főhajója boltozatának gerinczei, végre a külső mellékhajók felosztása kápolnákra. E jellegek összege az egésznek keletkezését sokkal későbbre helyezi, mintsem hogy Mertenssel egyetérthetnénk, ki legkésőbb építésének korszakát a XII-ik század első felében keresi.

Északi Olaszországnak keleti részén, valamint Istriában és Dalmátországban nem ritkán kora középkori maradványokkal találkozunk; s itt Mertens főképen három várost emleget, ú. m. *Aquileját*, *Polát* és *Velenczét*. E tartományok régi épületei ismertetésére legtöbbet tett legújabb időben Eitelberger barátom, részint a bécsi „Archaeologiai évkönyvekben“ és „Közleményekben“, részint a „Mittelalterliche Baudenkmaeler d. öst. Kaiserstaates“ című Heider és Hieser társaságában kiadott könyvében. Eitelberger az adriai tengerparton fenmaradt építészeti maradványokról ezeket jegyzi meg „Denkm. d. Bauk.“ I. köt. 95-ik lapján:

„Az adriai tengernek partján két nevezetes művészeti fejlődést vehetni észre. Az egyiknek középpontja Velence, a másíknak Ravenna; az előbbi a késő középkorba és az újabb időbbe, az utóbbi a régi keresztyén korba való. A velencei művészeti fejlődést gyakran tárgyalták egész kiterjedésében, míg a ravennait, mely részint összeköttetésben a byzantival, részint önállólag lépvén fel, a velencei, istriai és dalmát tengerpart felé haladt, nem eléggé méltatták sem történeti sem geographiai elterjedésére nézve. És mégis sz. Márk velencei temploma elébe lépvén, kénytelenek vagyunk észrevenni, hogy e templomnak különféle kapiteeljei és domborművei, mint tudjuk, Venetiának, Istriának, Dalmatiának és keletnek legkülönbözőbb helyiségeiből hozatván ide, eredeti helyüknek nem csekély technikai fejlődöttségére mutatnak; s e szerint hazájuknak nevezetes művészeti munkálkodással kellett bírnia, mely jelenleg utolsó nyomáig kiveszett. Azonban, minthogy

sz. Márk részletes emlékei eddig ezen oldalukról nincsenek még teljesen megvizsgálva, más részt pedig az istriai és dalmát tenger partjának építészeti maradványai eddig csaknem ismeretlenek: nem voltunk másra jogosítva, mint pusztá sejtelenre, az emlékek polgárosodási és művészeti összefüggésének felderítését pedig csak későbbi nyomozásokból lehetett várnunk. E tengerpart részét tűzetesebben vizsgálhatván, azon meggyőződésre jöttem, hogy az Adria ezen vidékén a kereszttyénség első századaiban nevezetes szellemi élet uralkodott, melynek középpontja Ravennában és Aquilejában volt. Ravenna kivételével, melynek művészeti önállását elismerjük, e tájnak ebbeli munkálkodását egyenesen Byzanczból szoktuk származtatni, és semmibe se venni az azon helyiségekből kiinduló lendületet, melyeken az emlékek találtak; azonban épen nem tagadván a byzanti művészet nagy befolyását, nem tekinthetem e vidék művészeti fejlődését, sem egyenesen és egyedül idegennek, sem pedig olyanak, mely az ottani művészek nemzedékére csupán csak rátukmáltatott volna.

Az Adria tengerpart fennmaradt nagyobb emlékeiben leginkább a basilika és a byzanti styl mutatkozik; de vannak templomaiban kisebb igen régi emlékek, melyeket Mertenssel a román stylt előkészítőkként méltán tekinthetünk. Ilyenek a következők:

Aquilejában, fennmaradt basilikája szomszédságában áll egy igen régi *baptisterium*, egy ahhoz csatolt kis, úgynevezett *pogány templommal* (*chiesa dei pagani*). Ezen előcsarnok neve hihetőleg onnan származik, hogy régenten a még meg nem keresztelt fiatalokat, pogányokként tekintették; a keresztelést pedig nem az újdonszülötteken, hanem a fiatalokon szokták véghez vinni, és nem, mint korunkban, csupán víznek ráöntésével, „per aspersionem”, hanem az egész testet a vízbe merítve „per immersionem.” E baptisterium és előcsarnok rajzát Eitelberger közli a „Mitt. Kunstdenkm.” I. köt. 121, 122 és 123. lapjain, Gaetano Ferrante „Antica basilica d' Aquileja” című munkája után.

A baptisterium hat oldalu, közepén ki van mélyedve a 2° 3' 4"-nyi átmérővel bíró keresztelési kút vagy medence, melybe öt lépcsőn juthatni. E medence körül hajdan hat késő-római oszlop állott, styljével Diocletian spalatoi építményeinek styljére emlékeztetvén, melynek készítésére tehát semmi befolyással nem volt a byzanti építészet. A baptisterium középső részét körülvevő sikátor 2° 2'-nyi szélességű; ennek és a kút átmérőjének mérve a baptisteriumot a nagyobb szerű maganemű emlékek sorába helyezi. Keletkezési koráról Eitelb. megjegyzi:

„A baptisterium Aquileja legrégebbi építményeinek egyike, azonban hiányoznak oly határozott adatok, melyeknél fogva építését bizonyos időre lehetne tenni, vagy bizonyos személynek tulajdonítani. A monda részint sz. Hermagorassal, részint Pius pápával és Constantin császárral köti össze; úgyszintén már Aurelián idejében tesznek említést egy Aquilejában létező baptisteriumról, a nélkül azonban hogy helye szorosabban meghatározható. Sokkal biztosabb okkal szolgálnak az idő meghatározására oszlopai, architravjai és más díszei, melyek mindnyáján a késő római építészet jelleme ömlik el, a byzantismus teljes kizárásával.”

Magára a baptisteriumra tett eddigi megjegyzéseinkben semmi román részlet nem tűnt fel ugyan, de ilyféleképpen ismerhetni azon felfelé fokként keskenyedő pilasterekben, melyek a kúp támasztása végett emelkednek fel a zárfal benső színén. Még inkább emlékeztetne a román szellemre a baptisterium keresztbolttal födött előcsarnoka, ha egészben egykoru volna a baptisteriummal; itt azonban Eitelberger is megjegyzi, hogy a csarnok („porticus”) stylje későbbi, és hogy ezen „porticus” különféle régibb épületek maradványaiból rakatott össze.

Aquilejában tehát a *romanismust* előkészítő *alakzatként* alig ismerhetünk fel egyebet, mint amaz érintett falpilastereket, melyek azonban talán magok is későbbi eredetűek.

Az Aquileja tőszomszédságában fekvő *Grado* sziget ó-keresztyén ízlésű székes-egyházában tárgyunkra nézve nevezetes a *patriarchalis* és a *szónoki szék*.

Eitelberger (l. Mitt. Denkm. I. 117.1.) a *patriarchalis* székről azt mondja, hogy „ez későbbi tatarozások nyomait viseli magán. Nevezetesen úgy tetszik, mintha a kő baldachint tartó oszlop-pár későbbi időből származnék. Mindamellet a szék valamint egészben úgy díszeinél fogva a legrégebb időknek műve: jelesen a díszek megegyeznek az *Adria* partján találtakkal, melyek eredetét az ó-keresztyén, vagy épen a késő római időig lehet fölvenni.“

A *patriarchalis* széknek rajza az idézett munka XVI-ik tábláján látható; és legalább ezen rajz után ítélve maga az oszlop, korinthizáló kapitaeljét és lábának legalsóbb részét kivéve, inkább a byzanti, mint sem a román építészetbe néz; sokkal inkább román ízlésűnek mondhatni az oszlop-tő legalsóbb részét, és különös kivájása miatt, azon kőprismát, melyen az oszlop emelkedik; de ezen kivájásokban más részt oly szíjféle fonadékot vagy szövédéket látunk, mely a felfutó kartámon és a baldachinon is fordul elő, és melyet Eitelberger is, díszminőségében, az ó-keresztyén korszakba helyez. Más alaku díszítő fonadékot látunk a széknek külső oldalán; ez nagyobb egymásba font körökből áll; végre a baldachinnak három egymás fölötti dísz-szalaga van; az elsőt már említettem, a középső ugyanazon elv után készült, melynek a félkör-íves fries köszöni eredetét, a legfelsőbb pedig antikszerű, mert ez nem egyéb mint a hab-maeandernek (*Wellenmaeander*) utánzása.

Ezek szerint a gradoi patriarchalis széken több román elemeket találunk, melyek ezen építészet kifejlődését időben tetemesen megelőzik ú. m. az oszlop alatti prisma sajtáságos kivájását, a félkör-íves fries első elemét, végre azon szíjfonadékot, mely ugyan már a késő római díszek közé vétetvén fel, az ó-keresztyén és byzanti építészetben mindinkább fejlődvén, átvétetett a román és csúcs-íves építészetbe is.

„Más érdekes emlék“ — folytatja szövegét Eitelberger — „a *szónoki szék*“. Ez nyilván két különböző korban eredt részből áll. Alsó része a kora-román jellemet viseli magán, a felső pedig arab befolyásra mutat; hasonló ez egy más, sz. Márk templomában Velenczében előforduló *szónoki-szék*hez, csak hogy ezen utóbbi sokkal tökéletesebb mind alakjára mind díszére nézve.“

A két különböző résznek (l. a munka XVIII-ik tábláját) különkoruságára nézve egyet kell értetünk Eitelbergerrel; de az alsó részt nem mondhatjuk kora, hanem inkább késő románnak, mert az oszlop lába már a késő-románt jellemző sarklelvel bír, melylyel a négyszögű talapkőhöz csatlakozik.

A növény- és állati dísz köréből Eitelberger három példát idéz *Aquilejából*, szövegének 123-ik lapján. A 24-ik ábráé szíjfonódásokból és palmettekből van szerkesztve, közepén kevéssé jellemzett állatot látunk. Az egész márvány kartámnak maradványa. A szerző megjegyzi, hogy az efféle (durva) stíli művek nagy számmal találatnak Velence tartományának partján, és hogy ő hajlandó keletkezésök idejét a nép-vándorlások és a longobardok uralkodása korába helyezni.

A román építészetéire az idézett dísznél még sokkal inkább emlékeztet a 22-ik és 23-ik ábrában rajzolt, szinte márvány kartámhoz tartozó és az *aquilejai* templom közelében létező növény- és állati dísz, melyet szerzőnk a régi (keresztyén) kor tiszta stíljének tulajdonít.

A 22-ik ábrában két fekirányos szalag közt kanyarodó vastag virág-szárat látunk, mely felváltva az antik palmetteből eredő legyező alaku, és négy ujjas levelet mutat. Ezen dísz majdnem tökéletes román ízlésű, csak hogy a román plastika azt rendszeresen csinosabban dolgozta ki.

A 23-ik ábrának kartáma felül szíj-szövedékű párkányzat-szalaggal bír, s az alatt két, egymás fölötti, négyeges mezőre van osztva, melyekben felváltva az épen érintett palmettekhez hasonló növénydísz, és állatokat látunk képezve.

Hogy a két utóbbi dísz, s annak stylje gyakran előfordul az Adria partján, és azon elég messzire elterjedett, Eitelbergernek Dalmátország régiségeiről írt jeles értekezéséből látjuk, mely a bécsi Archaeologiai Évkönyvek V-ik kötetében jelent meg 1861-ben. Nevezetesen e munka 107-ik lapjának ábráján (69-ik sz.). Itt két dombormű szalagot találunk, melynek felsaján egymástól elválasztott körökben egy sas, két sphynx és két griff van rajzolva, mindnyája styljére nézve a fent idézett négyegbe foglalt állatokhoz tökéletesen hasonlít; az alsó szalag elrendezése pedig az idézett 22-ik ábra elrendezésével tökéletesen megegyez. Mindkét dísz-szalag a spalatói dombon lett másolva.

Ellenben csakugyan a spalatói domnak baptisteriumában más domborművekkel találkozunk, s ez a „Dalmátországi régiségek“ 123-ik lapján előforduló amaz ügyetlenebb durvább munkára emlékeztet, melynek más példáját az aquilejai régiségek 24-ik ábrája képezi.

Az előbbiekhöz igen hasonló styllü domborműveket találunk a Cividale-i baptisteriumon is, melyekről Eitelberger szolt a bécsi Arch. Évkönyvek II. köt. (1857.) 237. és k. lapjain.

„Paulus Diaconus legelőször is határozottan értesített két püspökről, Fidentius- és Amatorról, kik a longobard herczeg udvaránál Cividaleben tartózkodtak; elbeszéli továbbá miként vetette magának alá a Cividale-i püspökséget Calixtus, ki 716-tól 762-ig Aquilejának patriarchája volt. Ezen Calixtusnak tulajdonítják a szóban levő baptisterium, sz. János temploma és a püspöki palota építését. — A baptisterium nyolczoldalu, magassága 3,8 mètre, átmérője 3 m. Bejárásához jelenleg három lépcső vezet fel, és kettő innen levezet a piscinába, concha fontium-ba. A legfelsőbb lépcső, melyen a kereszteléssel foglalkozók állottak „fundamentum aquae et stabilimentum pedum-nak“ neveztetett. A piscina az egész belső tért elfoglalja, s ez elegendő volt az immersio-ra. — A baptisterium jelenleg külön korszaku elemekből áll, és csak egészében tekinthető az eredetinek képeként. — Azonban alsó részén megmaradt sok igen érdekes eredeti töredék, úgy szintén az oszlopok is nagy részben *), kapitaeljeik pedig egészen az eredeti építményei. Az utolsó tatarozás 1463-ban történt.“ „A baptisterium sarkain, az oszlop fölött és az arkád-ívek közt ugyanazon szíjfonadék fordul elő, mely a gradói patriarchalis széken is látható, és mely szakadatlanul egymásba font nyolczasokból áll; egyik arkád-íven pedig a szinte Gradóban észrevett hab-maeander találtatik.“ Az ívek fölött és mellett látható domborművek igen durvák, valamint a gradói, aquilejai és velenceiek. Úgy tetszik, mintha körrajzuk a kőből lett volna kivágva, a domborodás csaknem lapos, minden mintázás nélküli. A baptisterium alsó részén egyetlen egy régi kar-támlap maradt meg. Ezen több, egykoru emléken előforduló előadás látható; fent a kereszt virágok, csillagok és gyertyatartók közt, mint a VIII-ik század oltárain állhatott; lent két kígyó, mely két griff-től őrzött fa körül kanyarodik, és szőlőgerezdet csipkedő madarak. Négy, díszekkel szegélyezett medaillonban az evangelisták szárnyas állatai mutatkoznak lehetőleg gyermekes alakban. — Egy felirat közelebbről meghatározza a keletkezési kort „Hoc tibi restituit Siguald baptista Johannes“. E Siguald Calixtus utódja volt az aquilejai patriarchatusban. Egy későbbi chronika Cividale-t említi születési helyének, valamint azt is, hogy Grimoald

*) 241. l. Eit. ezt mondja „A kapitaelket joggal eredetieknek vehetni, ezek a VIII. század jobbjai közé tartoznak. Az oszlopláb részben a régi, csak egyetlen egyen látható a sarklevél“; ezt tehát eredetinek nem tarthatni.

király nemzedékéhez tartozott. Rubeis e patriarchának egyik biztos okmányát idézi 762-ik évből.“

Friaul más városában *Gemonában*, melyet már a híres longobard történetíró Warnefried Pál ismert, szintén longobard keresztelési kő találtatik, melyet ugyan csak Eitelberger ír le a bécsi „Archaeologiai Közlemények 1859-ki évf. november havi füzetében. „E keresztelési kő- vagy medenczének szobrászati munkája feltűnőleg egyszerű és durva, előadásának tárgya rendkívül ritka, s alig fordul elő más emléken. A négyszögű kő két kurta oldalán igen durva módon ábrázoltatik két keresztelés „per immersionem“; két angyal egy alakot felemelni látszik, de a tárgy már alig vehető ki. A homlokzati hosszoldalon delphinen szárnyas emberi alak, férfi vagy gyermek, nyargal. Eddig a delphint csak ó-keresztyén emlékek tárgyaként ismerjük. Egyébiránt ezen halál-jelvénynek összeköttetése a kereszteléssel megmagyarázható volna ugyan, ha magyarázatát nem inkább sz. Ambrusnak in Luc. IV. 5. e helyéből kellene vennünk: „piscis enim sunt, qui bene navigant vitam.“ (**)

E longobard durva szobrászati stílusnak észak felé terjedése mellett tanuskodnak Tyrolban az *innicheni altemplom* némely domborművei (l. a bécsi Arch. Közlemények 1858-ki évf. szeptember havi füzetét); ámbár nem vagyok hajlandó Tinkhauserrel ezen altemplom építése korát egyedül azért a VIII-ik századig felvinni. (**)

A tökéletlen longobard szobrászati művekhez feltűnőleg hasonlítanak amaz állati- és növény-díszek, melyek a *wetzlari dom tornyának belsejében*, és a *neuenburgi váron* láthatók. Az utóbbiakat idézi és másolja Kugler után („Kleine Schriften“ II. 168.) Essenwein a bécsi Arch. Közlemények 1858-ki évf. január havi füzetében 6. l. Itt a növény-dísznek csaknem tökéletes megegyezését látjuk ama szalagéval, mely fentebb az aquilejai templom melletti faragványból volt idézve Eitelbergernek 22-ik ábrája után. Essenwein a neuenburgi faragványok készítését joggal a X-ik századba helyezi, s így ezek egy részt az istriaiakhoz csatlakozván, más részt már az ó-román kor kezdetén állanak.

Miből világos a román építészetet előkészítő tiszt, melyet Mertens a felső Olaszországi régebb építészethez tulajdonít.

A parenzoi tomlomban, melyet Eitelberger a „Mittelalt. Kunstdenkm.“ I. kötetében leír, és mely egyszerű ó-keresztyén basilika, igen nevezetes kisebb emlék fordul elő; ez a székes-egyházzal összefüggő sz. András kápolnájának előcsarnokában állítottatott fel, miután hosszabb ideig a püspök magán kápolnájában oltárként szolgált. Ezen emlék kőprismát képez, melybe a szentség felvételének számára *négyszögű fülke* van kivájva; anyaga fehér görög márvány, magassága 3,5', szélessége 2,25', mélysége 1,25'. A fülke magassága 13'', szélessége 9''; fölötte *csúcs* van, a csúcs mezején kereszt látszik, a csúcs minden szárának oldalán egy-egy delphin van faragva, s a csúcs és a delphineek fölött tengeri kagylót látunk, a kagylót *félkörű-felirásos ív* veszi körül, mely két a fülke oldalán emelkedő kapitalesz pilasteren emelkedik. E két pilaster és a félkörű-ív újra körülszegélyeztetik a kőprisma két szélső pilasterével, s az ív és a pilaster közötti szögben mindegyik oldalon egy-egy kis rosette van alkalmazva. A külső pilastereken ugyanolyan kivájást látunk, minővel

*) Erdélyben, Szamos-Ujvárott, Placsintár gyógyszerész házában római kő-töredéket láttam, melyen a gemonai delphinnek csaknem tökéletes hasonmása fordul elő.

**) „Der älteste Theil der Stiftskirche zu Innichen war ohne allen Zweifel die *Krypta*, die durchaus rohe Arbeit, welche den höchsten Grad technischer Unbehilflichkeit beurkundet; die Construction der Kreuzgewölbe, welche nicht durch Scheidebogen abgetheilt sind; die bauchige Gestalt der Kapitaele mit den eigenthümlichen Spiralen, welche an die byzantinischen Werke erinnern, und die sehr steile Basis — diese Kennzeichen alle führen auf die Wiege der christlichen Baukunst in den germanischen Landen zurück, und es ist nicht unwahrscheinlich, dass die Krypte aus der Zeit des ersten Klosterbaues zu Innichen, also aus dem Ende des achten Jahrhunderts stammt.“ Mittheil. 1858. Seite 233.

már a gradói patriarchalis szék oszlop-talapzatainak leírása alkalmával megismerkedtünk.

A félkör-ívnek felírását ekkép olvassák:

„Famulus Dei Eufrasius antistes temporibus suis agens annum undecimum hunc locum condidit a fundamento Domino Johanne beatissimo antistite sanctae ecclesiae catholicae.“

„Ha az olvasás helyes, abból három tény következik: 1. hogy Euphrasius építette fel alapzatától azon helyet, melyen az emlék eredetileg állott (de hol állott ezen emlék eredetileg?); 2. hogy ez püspökségének 11-ik évében; 3. hogy János pápa alatt történt. Föltéve már most, hogy itt II. János pápa van értve, Euphrasius püspökségének 11-ik éve 522. és 524. évek közé jutna, és Euphrasiusnak első püspökségi éve megegyeznék I. János és nagy Theodosius idejével, mely utóbbinak az istriai püspökségek alapítását tulajdonítják.“

Más, az előbbihez hasonló és ugyanazon lelhelyről származó töredéket látunk Eitelberger értekezése III. lapján 9. sz. alatt. Itt az előbbinek pilastere helyett féloszlop és azon félkör-ív emelkedik. Az ív alatt ismét nagy kagyló, a két féloszlop közt két delphin és kereszt van képezve; és az egész ismét kőprismában van kivésve. Mindkét emlékek kapitaelje, a féloszlopé és a pilasteré, hasonló egymáshoz, homoru kehely alakú, a kelyhet csak egy levélsor képezi, mely fölött egyszerű abacus-tábla-látható. Az előbbi emlék pilasterének lába attikai, az utóbbi féloszlopának nincsen lába, mert az emlékek egész alja le van törve.

Fölötte érdekes volna e két emlékek keletkezési korát pontosan meghatározni; mert egész elrendezését és alakzását, pilaster vagy féloszlop és kör-ívvel keretelt közepe miatt, csaknem tökéletes románnak kell mondanunk. Eitelberger kételkedik ugyan a VI-ik században keletkezésén, és igaz is, hogy az első emlékek felírása az egészszel együtt később keletkezhetett valamely régibb építkezésnek emlékére: azonban magában véve a régibb kor elismerésében nincsen semmi ellenkezés, ha tekintetbe vesszük, hogy ily alakzással már ezen időszakban találkozunk a byzant építészetben. E pontot később fogom bebizonyítani, itt elegendő az olvasót arra csak előleg figyelmeztetni.

Van még egy igen nevezetes épület, melynek több részein majdnem kizárólag románnak tartani szokott alakzatot veszünk észre; ez pedig Diocletian császárnak palotája Spalatóban, mely 284-től 305-ig épült fel, vagy néhány évvel még később fejeztetett be.

Legnevezetesebbek jelen tárgyunkra nézve azon épületnek eleség-tárai és az úgynevezett arany kapuja fölötti fal-dísz.

Az előbbiekről Eitelberger így szól munkája 104. és következő lapjain.

„Azon alapzati kamrák, melyeket Andrich conservator megvizsgált, hihetőleg igen nagy kiterjedéssel bírván a palotának déli, azaz tengeri oldalán fekszenek. Fölöttük Ó-Spalatónak nagy része áll, t. i. a palota telkén emelt város.“ A 105-ik lapon egy ily kamrának alaprajzát és keresztszelvényét látjuk. „Ezen kamrának szélessége 8, hossza 16 ölre terjed, magassága pedig 3° 3' 4"-nyi. Négy pillér pár által három hajóra van osztva; rövid és hosszoldalán nyíló ajtók e kamrát több hasonló más, de eddig még nem vizsgálttal kötik össze. A pillérek alakja négyeg, 8' 3" 6" oldalhosszal, azokat a tömör keresztbolt fekszi meg, mely a középhajóban négyeg, a mellékajókban pedig négyszög tér fölött emelkedik (hevederek a boltosztályok közt nincsenek). Az oldalfalak vagy faragott, vagy termés kőből vagy téglából szerkesztvék (opus incertum seu lateritium). A kamrának egyik ajtaja 6' 2" magassággal és 2' 8"-nyi szélességgel bír; szemöldéről a súly el van hárítva, midőn az azt megfekvő kő, mint a császárok korában szokásos volt, közepén ki van vágva, (s így itt a szemöldöt nem nyomhatja, hanem a nyomást két oldalára viszi át, hol a szemöldöt az alatta levő tömör fal támasztja.). A világosság és lég beereszthetése végett a falakba ablak is törtetett, melynek a többihez mért aránya magasságban 6' 8"-nyi, szé-

lességben csaknem 3'-nyi. Az ablak félkörbe van zárva, s ezt kettős téglá ív veszi körül, melynek eredete ismét átfutó téglasorokra támaszkodik.

„A boltok részben téglából, részben tuff-kőből vannak szerkesztve, alja (die Gewölbfüsse oder Anfänge) rendszeren téglából, a boltok a pilléreknek kiszökő faragott kőből készült és igen egyszerű szelvényü vállkövein nyugszanak. Bár építésök óta másfél ezred folyt le, a pillérek és a boltozat még ma is tökéletes állapotuk.”

„E kamrák úgy vannak építve, hogy azokba a tenger vize be nem ^hathat, s azért tökéletesen szárazak is. Eredetileg hihetőleg eleség, és más a palotának szükségeihez tartozó tárgyak őrzésére használtattak. A későbbi kor tudatlansága azokat 3 ölnyi magasságra emelkedő mindenféle omladékkal el töltötte. Jelenleg rosszul épített csatornák a szomszéd házak minden tisztatlanságát e kamarákba vezetik, s így ezen igen jól használható helyiség inkább kárára van a lakosságnak. Kitisztításuk épen nem kerülne tömerek költségbe, és más részt jó tár-házakkal látná el a legszebb jövőt ígérő dalmata várost, valamint lakosait is czélszerű csatornák építésére vezethetné.”

Ha a leíráshoz mellékelt rajzokat tekintjük, azokat egészben, és kivéve a sajátos római falszerkezetet, csaknem valamely kora román épületeinek tarthatnók, leginkább kis apsis nélküli temploméinak. Itt van a szokásos három hajó, középsője oly szélességgel bírván, mely egyik szélsője négyeg diagonáljának megfelel, az előbbi úgy állván az utóbbihoz mint 1,414 az 1-hez. Itt van továbbá a négyeg — alaptervü pillér és annak csaknem tökéletes kora-román idomu vállköve; itt van végre a semmi heveder-ív által el nem választott keresztbolt éles széleivel (Grate), mely a byzanti keresztbolttól úgy különbözik, hogy az előbbinek szélei egész a bolt középpontjáig futnak, hol egymást keresztülmetszik, míg az utóbbiban e szélek annál inkább eltűnnek és beleolvadnak a kúp-tekintetü boltozatba, minél messzebbre távoznak el eredetök pontjától.

Ha a Diocletian palotájának most taglalt részletét az egésznek elrendezésére nézve rokonnak találtuk az ó-román építészet szüleményeivel, e palotának úgynevezett aranykapuja fölött oly alakot látunk, melyet az eddig specifice románnak tartott félkör-íves fries csirájaként tekinthetni. A kapu fekirányos szemölde fölött félkörü nyílás van, s ezen nyílás fölött a fal egész homlokzatán (lásd az Eitelberger munkája 103-ik lapját) gyámkövek szöknek ki. E gyámköveken falpilasterek emelkednek, és azoknak kapitaeljei és vállkövei fölött félkör-ívek láthatók. Két-két pilaster felváltva vagy a falszinéből szökik ki, vagy a falba mélyedő fülke oldalán áll; első esetben szélesebb, másodikban keskenyebb tért foglalván el. A fülkében hajdan szobrok állottak, melyeket, a hagyomány szerint, Diedo proveditore vitt el Velenczébe.

A román félkör-íves fries csiráját láthatni már ugyan azon római arkádokban is, melyeknek ívei köztök emelkedő és egy felső emeletre felfutó féloszlopok vagy pilasterek tövei által választatnak el egymástól (ily arkádok példáját Roma városának úgynevezett colosseumán, az amphitheatrum Flaviumon, láthatni): de ezen ívek, mint mondám, el levén választva egymástól, és rendszeren nevezetes átmérővel bírván, csak mesziről emlékeztethetnek a kérdéses friesre*); ellenben az aranykapu fölötti ívek, csak kis átmérővel bírnak, és szakadatlan folytonosságban érintik egymást a pilasterek vállkövei fölött, és így semmi képzelőtehetségre nincsen szükség, hogy azokat a román friessel csaknem ugyanazon egy elvből származatoknak tekintsük. De a hasonlatosság még inkább szembe-tűnővé válik

(*) A román félkör-íves frieshez hasonlítanak az antik ökör-szemes pálczatagnak félkör-ívei is, mind szakadatlan folytonosságuknál, mind csekélyebb mérvüknel fogva: azonban itt a két alaknak elve különbözvén egymástól, a hasonlatosságot inkább külsőnek és esetlegesnek kell mondanunk.

